

HAL‘, İSTİFA VE İHTİLAL: İSLAM DEVLETLERİNDE İKTİDARIN EL DEĞİŞTİRMESİ ÜZERİNE BAZI TESPİTLER

Özgür Kavak

İstanbul Şehir Üniversitesi
ozgurkavak@sehir.edu.tr
orcid: 0000-0002-1769-5668

ÖZ

İslam devletlerindeki hükümdar değişiklikleri meşruiyet, itaat-muhalefet dengesi, iktidara başkaldırı, devlet başkanlarının hal‘ edilmelerinin imkanı ve şerî hükmü gibi siyasi düşüncenin önemli meselelerinin iç içe geçtiği bir olguya işaret eder. İslam toplumlarının tarihinde “Halifeler tarihi” olarak nitelenen süreçte ve özellikle Emevilerden Osmanlıların son dönemine değin vuku bulan “iktidar değişikliklerini” klasik tarih kitaplarına yansıyan gerekçeleri bakımından analiz etmeyi hedefleyen bu yazı, siyasi-fıkhi hükümlere dair metinlerde şerî çerçevesi çizilen bu meselenin somut olaylarda karşılığının olup olmadığı hususuna odaklanacaktır. Aynı zamanda İslam toplumlarının siyasi tutumlarını mutlak itaat ve despotizm çerçevesinde ele alan akademik yaklaşımların eleştirisini de içeren makalede devlet başkanlığının sonlanma yolları üç temel başlık altında incelenmektedir: *Hal‘* (şeriata ittiba ilkesinin ihlali, sağlık problemleri ve liyakatsizlik), *istifa* ve ihtilal (bâğî statüsünde değerlendirilme ve siyasi çekişmeler/isyanlar). Makalenin temel iddiası

141

Dîvân *DİSİPLİNLERARASI
ÇALIŞMALAR DERGİSİ*

Cilt 24 sayı 47 (2019/2): 141-196

DOI: 10.20519/divan.670042

siyasi-fıkhi hükümleri havi metinlerdeki şeriatın bağlayıcılığı ilkesinin klasik tarih kitaplarına yansıdığı haliyle iktidar değişikliklerinde de merkezi bir konumda bulunduğu ve beyat, hal', fisk ve fitne gibi kavramların tarihi olaylarda somut yansımalarının yadsınamayacak seviyede olduğudur. Bu da, bazı durumlarda şekli olarak da olsa, iktidar değişimlerinde şerî/fıkhi prosedüre riayet edildiğini, ulema ve diğer devlet ricali tarafından devreye sokulan “şerî-siyasi taakkul” sürecinin bu konuda önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam siyaset düşüncesi, itaat, hal', istifa, ihtilal.

GİRİŞ: ŞERİATIN GÖLGESİNDE İKTİDAR

Devlet başkanı [imam] olacak kişinin adil, baliğ, güvenilir, vera sahibi, erkek, canları, malları ve namusları konusunda insanların kendisine güvenebilecekleri, zahid, mütevazı ve gerektiği yerlerde siyaseti hakkıyla icra edebilecek vasıfta olması şarttır.¹

İslam toplumlarında iktidarın meşruiyeti “şeriata ittiba” kistasına göre şekillenir.* Devlet başkanlarının hükmettikleri ve korudukları insan toplumu (reaya) ile ilişkileri başta olmak üzere tüm “amelleri” şerî bir hükme konu olur. Bu sebeple siyasi-fikhi hükümleri ele alan metinlerde devlet başkanı olacak kişide bulunması gereken şartlar arasında yer alan “İslam, adalet, kifayet ve ilim sahibi olmak” gibi özellikler doğrudan bu hususla ilgilidir. Gazzali (ö. 505/1111), Said b. İsmail Aksarayî (ö. 701/1301'den sonra) ve Pirizade İbrahim (ö. 1099/1688) gibi bazı müellifler zühd, vera, takva ve tevazu gibi dinî-ahlaki şartları da inikad yahut kemal şartı olarak görüp bu şartlara ilave ederler. Başa gelmenin meşru yollarından olan beyat akdinin diğer tarafında yer alan *ehl-i hal ve akd*in de “güvenilirlik, adalet ve doğru görüş sahibi olmak” gibi şartlara sahip olmasının gerekliliği doğrudan meselenin şerî çerçevesiyle irtibatlıdır.

Gerekli şartlara sahip olan bir devlet başkanı adayının, kendisi ile reayanın temsilcisi olduğu düşünülen ehl-i hal ve akd arasında *bey'at* denilen bir akit yapıldığı varsayılır. Buna göre, ehl-i hal ve akd akit esnasında “adalete sıkı sıkıya bağlı kalmak ve Allah'ın Kitabı ile Resulünün sünnetindeki devlet başkanlığı/imamet gerektirdiği vazifeleri/farzları hakkıyla yerine getirme şartıyla gönül rızasıyla beyat ettik” derken, akdin diğer tarafındaki devlet başkanı

¹ İbrahim b. Hüseyin b. Ahmed Pîrîzâde, *Umdetü zevi'l-besâir li-halli mühimâmâtî'l-Eşbâh ve'n-nezâir*, (İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2016/1437), 2: 703. Tercüme İbn Abidin'in, *Reddül-muhtâr alâ Dürri'l-muhtâr* adlı eserinden (Dârü'l-Fikr: Beyrut, 1992, 6: 4609) yapılmıştır. *Umdetü'l-besâir*'in matbu nüshasında “insanların canları” ifadesi yerine “insanların bu dünyada” ifadesi vardır.

* Makalenin yazımı esnasında özellikle klasik tarih metinleri ve tarih yazıcılığı problemleriyle ilgili olarak görüşlerine başvurduğum Halil İbrahim Hançabay ve Harun Yılmaz'a, makaleyi okuyarak tenkit ve görüşlerini benimle paylaşan Hızır Murat Köse, Nurullah Ardiç ve Abdurrahman Atçıl'a müteşekkirim. Kuşkusuz makalenin sorumluluğu bütünüyle bana aittir.

kendisine koşulan bu şartları kabul ederek akdi onaylar.² Âlimlerin çoğuna göre beyat akdi iki tarafı da bağlayan bir velayet ilişkisi doğurduğundan, mevcut şartlar varlığını koruduğu müddetçe, ehl-i hal ve akd tek taraflı olarak bu akdi ortadan kaldıramaz. Dolayısıyla devlet başkanları prensip olarak kayd-ı hayat şartıyla başa geçerler.³ Dahası, beyat akdi tamamlandıktan sonra kendisi hakkında her ikisi de dinî boyut ve çağrışımları havi “imam” ve “halife” tabirlerinin uygun görüldüğü devlet başkanının günah içermeyen konulardaki tasarruflarına itaat etmek farz, meşru gerekçe olmaksızın ona isyan etmek de haram olur. Bu hükmün temel kaynakları arasında “ülü'l-emre itaati emreden ayet”⁴ ile ümmetin siyasi liderine itaat etmesini salık veren hadis-i şerifler ve sahabilerin görüş birliği (*icma*) yer alır.⁵

Klasik literatürde başa gelmenin meşru yöntemleri arasında değerlendirilen devlet başkanının veliahd tayin edilmesi (*istihlaf*) yoluyla seçilmesi ile meşru bir devlet başkanının olmadığı dönemde askerî/politik güce dayanarak başa geçilmesi (*kahren*) durumunda da⁶ bu şartların imkan nispetinde yerine getirilmesi beklenmektedir.⁷ Yine adalet şartına sahip olmayan günahkar (*fasık*) kimsenin

2 İbn Cema'a'nın ilgili anlatımı için bkz. *Adl'e Boyun Eğmek, Ehl-i İslâm'ın Yönetimi İçin Hükümler*, çev. Özgür Kavak (İstanbul: Klasik Yayınları, 2010), 37.

3 Devlet başkanının “istifa” etmesinin hükmü de literatürde tartışılır. “Ümmetin maslahatına aykırı olmadıkça devlet başkanına bu hak tanınır” diyen fakihler mevcuttur. Nitekim “kendini azletme/istifa etme”nin Hz. Hasan'la başlayan ilk örneği tarih boyunca başka isimlerle de devam etmiştir. Beyat akdinin bağlayıcı olması hasebiyle istifanın geçerliliğini ehl-i hal ve akdin onayına tabi tutanlar da vardır. Bkz. “Azl,” *el-Mevsûatü'l-fıkhiyyetü'l-Küveytiyye*, 3:72.

4 Ülü'l-emrin sadece âlimleri kapsadığını iddia eden Razi gibi âlimler azınlıkta kalmışlardır. Büyük çoğunluk ülü'l-emri âlimleri ve siyasileri yahut sadece siyasileri kapsayan bir kavram olarak yorumlama taraftarıdır. Benzer bir tartışma müceddid kavramı için de geçerli olup müceddidin siyasileri de kapsayacağı görüşünde olan âlimler vardır. Konuyla ilgili olarak bkz. Özgür Kavak, “Siyasî Tecdid ve Osmanlı Hanedanı,” *Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın, Metin Aydın, Muhammet Yetim (İstanbul: Mahya Yayınları, 2019), 369-408.

5 Bu konudaki hadislere dair bir değerlendirme için bkz. A. Taha İmamoğlu, “İslâm Siyaset Literatüründe Kullanılan Hadislerin Kaynağı ve Sıhhati Mesalesi,” *İslâm Siyaset Düşüncesi, Âdil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar, Özgür Kavak (İstanbul: İlem Kitaplığı, 2018), 239-263.

6 Mesela bkz. İbn Abidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1: 549.

7 Mesela bkz. İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek*, 35-36, 40. Gazzali başa geçen kişide bazı vasıfların olmamasının kabul edilebilirliğini zaruret ilkesine •

başına gelmesi, özellikle Hanefi müelliflere göre, kabul edilebilirdir. Ancak bunun ideal bir durum olmadığı ve aslında böyle bir kimsenin devlet başkanı seçilmesinin mekruh olduğu da belirtilir.⁸

Başına gelen yönetici “din ve dünya işleri konusunda Hz. Peygamber’in halifesi olması hasebiyle genel lider” görüldüğünden ve “tayin edilmesi pek çok şer’î yükümlülüğün gerçekleşmesinin kendisine bağlı olması hasebiyle farz olduğundan”⁹ vazifeleri de “şeriata ittiba” ilkesinin doğal bir uzantısı olarak “Allah’ın kullarının gözetilmesi/yönetilmesi (*ri‘âyetü ibâdillâh*)” ile “Allah’ın hükümlerinin muhafazası (*hıfzu ahkâmillâh*)” olarak belirlenir.¹⁰

Gerekliliği, evsafi, vazifeleri ve haklarına dair tafsilatlı bir çerçeve çizen fıkıh ve kelam literatürü devlet başkanının itaat ve muhalefet bakımından durumuna dair verdiği malumatlarda *irtidad*, *fısk*, *cevr* (zulüm) ve *fitne* gibi temel kavramlara başvurur. Bu kavramlar ışığında konuyu tartışan ulema, ilke olarak ehl-i hal ve akde meşruiyetini kaybeden devlet başkanını hal’ etme yetkisini verir. Nihayetinde devlet başkanı olmak için belirli vasıfları şart koşan metinlerin bu şartların yokluğu durumunda devlet başkanının durumunu tartışmaması makul değildir. Mamafih konu kimi zaman parçacı bir yaklaşımla gerekli vasıfların yitimi çerçevesinde ele alınırken, devlet başkanının meşruiyetini kaybetmesi ile onun hal’ edilme imkan ve gerekliği de ayrıştırılarak tartışılır. Tartışmanın ana çerçevesini şu sorular belirler: meşru bir şekilde başına gelen kişinin bu vasıflarını yitirmesi durumunda beyat akdinin durumu ne olacaktır

bağlar ve bunu açıklıktan ölüm durumunda leş eti yemeye teşbih eder. Bu durumu başta kimsenin olmamasının sebebiyet vereceği kötülöklere göre ehven bir kötölük olarak görür. Bkz. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1424/2004), 129-30. İbn Abidin bu kişinin “gerekli vasıflara sahip olmasını” şart koşar. Benzer bir şekilde aday buluşa ermemiş olsa bile, zaruret mevcutsa bu imamet de geçerlidir. Bu durumda şerî tasarruflarının sıhhati için bir veli tayini gereklidir. Bkz. *Reddü'l-muhtâr*, 1: 549.

8 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1: 548.

9 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1: 548.

10 Hüseyin b. Hasan, *Letâifü'l-efkâr ve kâşifü'l-esrâr*, Süleymâniye Kütüphanesi, Reisülküttâb, no: 698, vr. 2^b. Benzer görüşler için bkz. Ebü'l-Hasen Maverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye [ve'l-vilâyâtü'd-diniyye]*, haz. Ahmed Câd (Kahire: Dârü'l-hadis, 2006), 40-41; Ebü Ya'lâ Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, haz. Mahmûd Hasen (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1994), 33-34; İmamü'l-Harameyn Cüveynî, *el-Gıyâsi: Gıyâsü'l-ümem fi'l'tiyâsi'z-zulem*, haz. Abdülazim Dîb (el-Mektebâtü'l-kübra, 1981), 180-231; İbn Teymiyye Takıyyüddin, *es-Siyâsetü's-Şer'iyye fi islâhi'r-râi ve'r-raiyye*, haz. Ali b. Muhammed İmrân (Mekke: Dârü Âlemi'l-fevâid, 1429), 30-31; İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek*, 40-44.

tır? Hangi şartlar altında devlet başkanı meşruiyetini yitirecek, onu alaşağı etmek meşru ve hatta gerekli olacaktır? Bu konuda nasıl bir prosedür takip edilecek, böylesi bir hal' işlemini kim tatbik edecektir? Ehl-i hal ve akdin bu açıdan görev ve yetkileri nelerdir? Hal' kararına direnen devlet başkanının konumu ne olacaktır?

Ulemanın ortak kabulüne göre İslam dininden çıkan (*irtidad*) bir devlet başkanı meşruiyetini kaybetmekte ve derhal görevden alınması gerekmektedir. Bu durum Müslümanların yöneticisinin de “kendilerinden” olan bir ülü'l-emr olması anlayışıyla doğrudan ilgilidir. İrtidad, klasik literatürde aynı zamanda ölüm cezasını da gerektiren bir suç olduğundan “imandan sonra inkara düştüğü için kafirlerin en kötüsü”¹¹ olarak nitelenen birinin devlet başkanı olarak görevine devam etmesi mümkün görülmez.

Kafir düşman eline esir düşen ve kurtarılma imkanı kalmayan devlet başkanının da görevinden hal' edilmiş olacağı kabul edilir. Benzer bir durum isyankarların (*bâğî*) eline düşen devlet başkanı için de geçerlidir. Her ne kadar Müslümanlar için meşru devlet başkanına bağlı kalmak ve onun yanında bağilere karşı savaşmak zorunlu görülse de, böyle bir topluluğun eline düşen devlet başkanı, özellikle kurtarılma imkanı kalmadıktan sonra ve bağilerin de kendilerine bir imam seçmiş olmaları durumunda görevinden alınmış kabul edilir ve ehl-i hal ve akdin yeni bir imam seçmesi gerekli görülür.¹² Bunlara ilaveten, görevini yapamayacak denli ağır hasta olma hâli de devlet başkanının görevinin sona erdirilmesi için bir sebep olarak düşünülmüştür.¹³

Fakihlerin çoğu devlet başkanının şeriata uygun davranmama durumunda ortaya çıkan problemleri ve devlet başkanlığı için gerekli vasıfların kaybedilmesi durumunu ayrı ayrı ele alarak tartışır. Özellikle Şafiilerin büyük çoğunluğu ayrı bir mekanizmaya ihtiyaç duymaksızın her iki durumda da kendiliğinden azil (*in'izal*) görüşünü savunurken Hanefi fakihler genellikle ehl-i hal ve akdin fasık olan devlet başkanını görevden almasını (*hal'*) övgüye değer

11 Şeyhizâde Abdurrahman, *Mecmaü'l-Enhür fî Mülteka'l-ebhur* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317), 1: 631-32.

12 Mehmet Âkif Aydın, “Hal',” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/hal--fikih> (erş. trh. 02.09.2018). Ayrıca bkz. Nevevî, *Ravzatü't-talibîn ve umdetü'l-müftîn* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1412/1991), 10: 49.

13 Nevevî'nin konuyla ilgili değerlendirmeleri için bkz. *Ravzatü't-talibîn*, 10: 48-49. Yine Hanbeli ve Maliki âlimlerin fasıklığı azil sebebi görmedikleri yönündeki bir değerlendirme için bkz. Aydın, “Hal'.”

(*müstehab*) olarak düşünmekte, böyle bir görevden alma olmadığı takdirde devlet başkanının görevine devam edeceği görüşünü ileri sürmektedir. Her iki mezhebi ortak noktada buluşturan ise hal' işleminin fitneye sebebiyet verip vermediği meselesidir.¹⁴ Bir büyük fitneye sebebiyet vermesi ve dolayısıyla masum insanların kanlarının dökülmesi ve iç istikrarın bozulması ihtimali varsa devlet başkanı görevine devam eder. Nihayetinde nesiller boyunca farklı kanallarla aktarılan “zulmün uzun süre devam edemeyeceği kabulü” de bu hususta etkili olmuştur.¹⁵ Özellikle ahlak ve siyaset metinleri Allah'ın zalimlerden mutlaka intikam alacağına yönelik esaslı bir vurguya sahiptir.¹⁶ Fukaha bu görüşü, iç karışıklıkların müslüman beldelerini (*darüislâm*) kafirlerin saldırılarına açık hale getireceğine işaret ederek temellendirir. Böylesi bir durumda olan ve zaruret gereği başta kalmasına müsaade edilen bir devlet başkanına isyan etmek yerine onun salah bulması için dua edilmesi tavsiye edilir.¹⁷

14 İbn Abidin, *Reddül-muhtâr*, 1: 549. Devlet başkanının azlini oldukça zorlaştıran şartlara bağlayan görüşleri tercih eden Şafii fakih Nevevi dahi “zaruret olması durumunda fasık kişinin devlet başkanı atanabileceğini” söyledikten sonra fitne olmaksızın değiştirilmesi mümkünse değiştirilmesi gerektiğini ifade eder. Aralarında Maverdi'nin de bulunduğu diğer Şafiilerin her halükarda fasıklığın azil ve velayetin iptal sebebi olduğu görüşlerine de karşı çıkar. Bkz. *Ravzatü't-tâlibîn*, 6: 312.

15 Klasik metinlerin önemli bir kısmında yer alan “Devlet küfürle devam eder, zulümle etmez” ilkesi bu hususa işaret eder. Her ne kadar klasik metinler küfürle devam eden devlet örneklerini büyük oranda İslam öncesi dönemden verseler de, Cengiz örneğinde olduğu gibi şeriat harici bir kanuna dayanarak uzun yıllar yaşayabilen devletlere de işaret edilir. Kınalızade Ali Çelebi, nihayetinde bu devletlerin çok uzun soluklu olamayacaklarını da belirtir. Buna mukabil şeriat [ve dolayısıyla onu esas alan siyasi yapılar] varlığını canlı bir şekilde sürdürmektedir. Bkz. *Ahlâk-ı Alâî*, haz. Fahri Unan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 483-84.

16 Hanbeli fakih ve muhaddis İbn Müflih'in (ö. 763/1362) aktardığı şu dörtlük klasik metinlerdeki Allah'ın zalimlere mutlaka hesap soracağına yönelik kabulün veciz bir ifadesidir:

“Sabret zulme, hemen intikam almaya kalkma

Zülüm elbet başına dolanır zalimin

Allah'a havale et o azılı zalimi

Görmezden gelecek değildir Rabbim onu.”

Şemsüddin İbn Müflih, *el-Âdâbü's-şer'iyye ve'l-minahü'l-mer'iyye*, haz. Şuayb Arnaut, Ömer Kayyam (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1999/1419), 1: 203.

17 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâvera*, (Kemâl b. Ebî Şerîf, *el-Müsâmera şerhü'l-Müsâvera*, haz. İhtîşâmü'l-Hak Asyaâbâdî, Asyaâbâd ts. içinde), 291; İbn Abidin, *Reddül-muhtâr*, 1: 549.

İslam devletlerinde devlet başkanlığının sona etmesi/iktidar değişimi meselesi detaylı bir incelemeyi hak etmektedir. Kısaca özetlediğimiz bu ana akım yaklaşımlar farklı âlimler ve dönemler söz konusu olduğunda çeşitlenip teferruatlanmaktadır.¹⁸ Daha ziyade çağdaş literatürün meseleye yaklaşımını tenkit etmeyi hedefleyip iktidar değişimlerinin tarih kitaplarına nasıl yansıdığını ele alan bu makalede, ilk olarak iktidar değişimi olgusunu büyük oranda istibdad/despotizm çerçevesinde ele alan ikincil literatürün görüşleri zikredilecek, ardından tarih boyunca iktidarları ellerinden alınan devlet başkanlarının hal' gerekçeleri özellikle siyasi-fikhi hükümleri kapsayan kitaplardaki değerlendirmeler ışığında ve her bir dönem için temsil gücü yüksek tarih kitaplarındaki bilgiler esas alınarak incelenecektir. Böylece devlet başkanı ile reaya ilişkisini belirleyen temel kavramların tarih kitaplarına nasıl yansıdığı, farklı mezhep görüşlerinin etkisi ve devlet başkanlarının azli için ileri sürülen gerekçelerin siyasi-fikhi hükümlere dair metinlerdeki bilgilerle örtüşüp örtüşmediği ve hal' etme mekanizmasının nasıl işlediği gibi hususlara dair belli başlı noktalara işaret edilerek, çağdaş İslam siyaset düşüncesi literatürünün meseleyi ele alışındaki problemli yönler ortaya çıkarılacaktır.

MODERN İSLAM SİYASET DÜŞÜNCESİNDE “DESPOTİZM” İDDİASININ TEMELLENDİRİLMESİ

Velid b. Yezid, (ö. 126/744), bir gün *Mushaf-ı Şerîf* ten rastgele bir sayfa açmıştı. Açtığı sayfada “[Peygamberler Allah'tan yardım istediler.] Her bir zorba inatçı hüsrana uğradı” (İbrahim, 14/15) ayeti çıkınca *Mushaf-ı Şerîf*'i yırtarak şu şiiri söyledi:

Her bir zorba inatçının [akıbeti ile] mi tehdit ediyorsun beni

Evet, benim zorba inatçı olan, işte buradayım.

Haşir günü Rabbinin huzuruna vardığında

“Ya Rabbi, Velid yırttı beni” diye söyle O'na.¹⁹

18 Farklı görüş ve yaklaşımları ana hatlarıyla görmek için bkz. Aydın, “Hal’”; “el-İmâmetü'l-kübrâ,” *el-Mevsûatü'l-fikhîyyetü'l-Küveytiyye*, 6: 219-20; Tuncay Başoğlu, *İslâm Hukukunda Bey'at* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996), 168.

19 Ebü'l-Hasen Maverdi, *Edebü'd-dünya ve'd-dîn* (Beyrut: Dârü mektebeti'l-hayat, 1986), 317.

Velid b. Yezid'e dair klasik kitaplarda nakledilen bilgiler, diğer başka halifelere ait olanların yanında, özellikle çağdaş dönem siyaset düşüncesi metinlerinde Emevilerle birlikte başlatılan hanedanlık modelinin bir bozulma ve bir istibdad rejimi olarak yorumlanmasında oldukça etkilidir. Abbasiler döneminde yazılması hasebiyle büyük oranda Emevi halifelerini hedef alan olumsuz değerlendirmeleri içeren tarih kitaplarındaki bilgilerin sıhhati konusunda çağdaş araştırmacıların bir kısmı tarafından bazı şüpheler serdedilse de,²⁰ İslam dünyasına demokratikleşme yolunda istikamet vermeyi ana şiar edinen çağdaş literatür seçmeci bir tavırla bu ve benzeri bilgileri hanedanlık modelini olumsuzlamak amacıyla kullanır. Dolayısıyla hangi dille yazılmış olursa olsun, çağdaş İslam siyaset düşüncesi literatürünün ayırt edici özelliklerinin başında, özellikle dört halife sonrası dönemin saltanat/mülke dönüşmesi hasebiyle, ideal siyasi çizgiden saptığı ve müteakip süreçte istibdadı/despotik bir yönetimin hükümran olduğu uzun yüzyılların yaşandığı iddiasını tekrarlamak yer alır. Bu kabulün üzerine bina edilen diğer iddialara göre İslam toplumlarının anayasal teorisi yoktur, kamu hukuku alanı "cılız" kalmıştır ve bu toplumlarda askerî güç kendi kendini meşrulaştırmaktadır.²¹

Benimsenen model despotik olunca başa gelen yöneticinin keyfî bir yönetim sergilemesi kaçınılmaz görülmekte, ona karşı muhalefet imkanı oldukça daralmaktadır. Dolayısıyla devlet başkanını alaşağı etmek için bir mekanizma kurmaktan mahrum olan siyasi düşünce, özellikle Sünnilikteki itaat prensibi çerçevesinde, insanları sabır ve itaat yoluna çağırılmaktadır. Bu yaklaşımın hakim olması da iktidar değişimini prosedürel ilkelere bağlı bir süreç olarak ele almaya izin vermez. Konuyla ilgili temsil gücü yüksek bir de-

20 Emeviler dönemine dair tarih yazımı problemlerine yönelik belli başlı değerlendirmeler için bkz. Hamdi Şahin, *ed-Devletü'l-Ümeviyye el-müftera aleyha* (Kahire: Dârü'l-Kâhire li'l-kitâb, 2001), 507 s.; İsmail Yiğit, *Emeviler (661-750)*, (İstanbul: İSAM, 2016), 16-21.

21 Hızır Murat Köse, hilafetin mülke dönüşmesi olgusuna yönelik yaklaşımların siyer literatürüne yansımaları üç kategoride ele alır: i. Bu geçişi cumhuriyetten mutlakiyetçi bir rejime dönüşüm şeklinde olumsuz bir değişim olarak yorumlayan modernist daraltıcı yaklaşım; ii. Bu geçişin asabiyet ile mülke dönüşümün tabii bir sonucu olduğunu ifade eden umrani yaklaşım; iii. Bu dönüşümü temel ilkeler çerçevesinde ele alarak mülke dayalı yönetimin Kur'an'da mutlak olarak kötülenmediğini belirten ilke esash yaklaşım." Bkz. "Hulefâ-yi Râşidîn Döneminden Emevilere Geçişin Siyasi Anlamı: Hilafet-Mülk Tartışması - Üç Siyer Metni Üzerinden Bir İnceleme," *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 37 (2014): 51-83.

ğerlendirme mezkûr söylemi Türkiye'ye taşıyan önemli isimlerden Hayrettin Karaman'a aittir:

Muaviye b. Ebu-Süfyan, yukarıda özellikleri özetlenen halifelik sistemini bozdu, onun yerine saltanat ve istibdadı getirdi. O zamandan sonra da bir daha gerçek (râşid) halifelik geri gelmedi, adı halife olan sultanlar, yeterli olsunlar olmasınlar ümmetin başına geçtiler ve *sultan ölmeden en yakını bir erkek onun yerine geçmeye hazır hale getirildi*, ümmetin bay'atı zorla alındı, danışma göstermelik ve seçmeci oldu, *İslâm adına denetleme ve gerektiğinde azletme imkânı ortadan kalktı*, *Sultanlar ancak saraydan rakipleri tarafından öldürüldüler veya tahttan indirildiler.*²²

Tarihi verilerle teyit edilme gereği duyulmaksızın üstelik hanedanlık sistemini tam anlamıyla tatbik etmeyen Memlük tecrübesini bütünüyle göz ardı ederek dile getirilen bu iddialar, başta Türkçe ve Arapçadaki çağdaş İslam siyaset düşüncesine dair metinler olmak üzere, onlarca yazıda farklı versiyonlarıyla tekrarlanan düşüncelerin bir hülasasıdır. Mesela Muhammed Cabiri İslam siyaset tecrübesinde ortaya çıkan anayasal boşluklardan birinin devlet başkanının görev süresinin tayin edilmeyişi olduğunu ileri sürer. Hz. Osman'ın istifasının talep edilmesiyle gün yüzüne çıkan bu sorun "kanun olmayınca söz kılıcıdır" fehvasınca kendine yer edinmiş ve "iktidar 'zamanın sahibi'nden sonra veliahdlerin veya başkalarından halef olacak kişiye ancak ölüm durumunda geçmiştir. Tabii ölüm gecikince çözüm zehirleme ya da başka bir yolla hazırlanan ölümle sağlanmıştır."²³

Çağdaş İslam dünyasında yazılan İslam siyaset düşüncesi metinleri, birbirini tekrar etme pahasına bu hususu işler. Genellemeci bu varsayımların geldiği son noktayı göstermesi açısından aşağıdaki ifadeler de oldukça dikkat çekicidir:

Her ne kadar bu mesele hakkında [devlet başkanının azli] farklı görüşler ortaya konulmuş olsa da, konu hakkında bir usulün bulunmaması, teoride gelişmiş olan düşüncelerin pratiğe yansımamasını sağlamıştır. Örnek verecek olursak, Maverdi devlet başkanının azledilmesinin mümkün olduğunu söylemiştir, fakat bunun nasıl yapılacağı hakkında

22 Hayreddin Karaman, "Halife (2)," *Yeni Şafak*, 13.03.2011, <https://www.yeni-safak.com/yazarlar/hayrettinkaraman/halife-2-26489>. (erş. trh. 30.08.2018, vurgu bize aittir).

23 Muhammed Abid Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), 726-28.

bir görüş bildirmemiştir. *Nitekim tarih içerisinde Ehlul-Hal ve'l-Akdin azlettiği bir devlet başkanına rastlanmamıştır.*²⁴

İktidarın el değiştirmesi için Raşid Halifeler dönemindeki tecrübeye atfla meseleyi başa gelme yönteminden başlatan araştırmacılar ideal yolun seçim olduğunu ifade ederler. Böylece devlet başkanını seçme hakkı aynı zamanda onu azletme hakkı olarak da takdim edilir. Kuşkusuz bu ideal teorik çerçeve Raşid Halifeler sonrasında terk edilecek, sadece teoride kalacaktır. Bu noktada dikkat çekici hususlardan birisi klasik metinlerin belli bir sayıyla ve belirli vasıflarla mukayyed olan ehl-i hal ve akde verdiği bu yetkinin,²⁵ demokratik eğilimlerin etkisiyle tüm millete/vatandaşlara verildiği yönündeki ifadelerdir. Mesela modern kamu hukuku kavramlarına da yaslanılarak yapılan aşağıdaki değerlendirme böyledir:

İslâm Anayasa hukuku esas itibarıyla *milletin* hür iradeleriyle devlet başkanını seçebildiği ve belirli durumlarda azledebildiği bir idare şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Ne var ki bu şekil uzun asırlar sadece teoride kalmış, sonraki dönemlerin siyasi zaruretleri İslâm hukukçularını bunlara uygun teoriler üretmeye ve de facto uygulamaları meşrulaştırmaya itmiştir.²⁶

24 Talha Yıldız, "İslâm ve Batı Hukuk Düşüncesinde Devlet Başkanının Azledilmesi Problemi," *Journal of Islamic Research* 1 (2015), 297. (Vurgu bizim). Ahmet Aydın ise buradaki iddiayı daha da ileri taşıyarak ehl-i hal ve akdin "var olmadığını" ileri sürmektedir: "(...) Ancak İslam tarihinde, dört halifeden sonra hiçbir yönetici seçimle gelmemiştir. Aynı şekilde idarecinin seçimini yapacağı öne sürülen ve hakkında birçok kural ve ilkeye yer verilen *ehl-i hal ve'l-akd kurumu, dört halifeden sonraki dönemde bir kez dahi var olmamıştır.*" Bkz. "Devlet İdaresine Dair Konulara Fıkıh Eserlerinde Az Yer Verilmesini İbn Haldun'un Realist Siyaset Teorisi Ekseninde Değerlendirme," *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 5 (2018): 103-104. (Vurgu bizim).

25 Bu konuda "ulemadan ve re'y ve tedbir ehlinde belli bir topluluğun," "re'y ehli tek bir âlimin," "beş kişinin" veya "belli bir topluluğun" gibi ifadeler klasik metinlerde tekrarlanır. İbn Abidin, *Reddül-muhtâr*, 1: 549. Ayrıca bkz. "el-İmâmetü'l-kübrâ," *el-Mevsûatü'l-fıkhiyyetü'l-Küveytiyye*, 6: 221.

26 M. Akif Aydın, "İslâm Hukukunda Devlet Başkanının Tayin Usulü," *Osmanlı Araştırmaları* 10 (1990): 193. (Vurgu bize aittir). Ehl-i hal ve akd modernleşme sürecinde Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Abdürrezzak Senhuri ve Mahmud Şeltut gibilerince kapsamı oldukça genişletilen bir yoruma tâbi tutulmuştur. Mamafih bu yorumlar tüm milletin işin içinde olacağı bir kavramsallaştırmaya varmamıştır. Çağdaş literatürde ne kadar geniş tutulursa tutulsun ehl-i hal ve akdin yaptığı beyati "seçim/inikad beyati," reayanınki ise "itaat beyati" şeklinde kavramlaştırmak tercih edilmektedir. Beyatin taraftarı olarak ehl-i hal ve akdi millet/halk olarak tanımlamak demokratik temayüllerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaya başlamıştır.

Hal' etme mekanizmasının işletilmemesi hususunda ulemanın konumunu hedef alan iddialar da genelleme yüküldür. Ulema-iktidar ilişkilerinin tarihine dair herhangi esaslı bir tarihi veriye başvurma gereği duyulmadan, ulemanın siyasi iktidarın çerçevesini kayıt altına alma çabalarını, özellikle de fıkıh alanını büyük oranda siyasilerin ellerinden alma yönündeki yaklaşımlarını dikkate almaksızın,²⁷ bir şekilde siyasi vazife alan, müftülük ve kadılık yapan kişileri siyasilerin istedikleri fetvaları rahatlıkla veren "saray beslemesi" konumuna indiren yazılar mezkûr süreçte bahsi geçen eğilimler doğrultusunda akademisyenler tarafından kaleme alınmışlardır.²⁸

Çağdaş literatürde bu iddiaların arkasındaki saik, İslam toplumlarına demokratikleşme yönünde bir istikamet verme arayışıdır. İlk İslam modernistlerinden itibaren geri kalma olgusundan kurtulmanın reçetesi olarak takdim edilen demokrasi,²⁹ literatürde Raşid Halifeler dönemindeki "demokratik ilkeleri" yani şura ve seçim prensiplerinin sonraki yüzyıllarda ihmal edilişi üzerinde genişçe durur. İslam'ın belli bir yönetim sistemi öngörmediği teziyle harmanlanan bu ilkeler sonucunda üzerinden nihai çözüme ulaşılır: "Çağımızda, bütün insanlığın mirası olan modern demokrasi biçimlerinden başkası yoktur."³⁰

İslam dünyasındaki bu iddiaları besleyen oryantalist literatürde iktidar değişimi meselesinin ele alınışı açısından dikkat çekici bir

27 Bu yöndeki bazı tespitler için bkz. Özgür Kavak, "İslâm Siyaset Düşüncesi Kaynağı Olarak Fürû-ı Fıkıh Kitapları," *İslâm Siyaset Düşüncesi, Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar, Özgür Kavak (İstanbul: İlem Kitaplığı, 2018), 265-94.

28 Hayrettin Karaman benzer genellemeci yaklaşımını sürdürerek şöyle söyler: "(...) *İslâm tarihi boyunca yönetimler hiçbir zaman* dîni siyasetten ayırmamış, yaptıklarını kitabına uydurarak, dîni meşrûiyet kisvesine sokarak yapmış, *saraylarında ve çevrelerinde besledikleri fıkıh temsilcilerinden* ısmarlama fetvâlar almışlardır. Dînin yöneticileri serbest bıraktığı teşkilât, teşrîfât ve düzenlemeler dışında, saltanat ve şahsî menfaatlerine dokunmadıkça şerîati uygulamış, saltanat ve siyasetlerine ters düşen noktalarda ise ya tevîl, yahut da Hâlik'a isyan yolunu seçmişler, şiddetli baskı ve terör ile muhalefete nefes aldirmamışlardır." (Vurgular bizim). "Fıkıh ve Kamu Hukûku," <http://www.hayrettinkaraman.net/kitap/meseleler/0902.htm> (erş. trh. 30.08.2018).

29 Reşid Rıza'nın bu konudaki yaklaşımı için bkz. Özgür Kavak, *Modern İslâm Hukuk Düşüncesi Reşid Rıza Örneği* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 269-319.

30 Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 732.

örnek Max Weber'in patrimonyalizm kavramı çerçevesinde dile getirilir. Kökenleri aydınlanmaya kadar inen bir anlayışın nispeten inceltilmiş hali olarak karşımıza çıkan bu kavram Weber eliyle batı-dışı toplumların ve özellikle Müslümanların siyasi modelinin anlaşılmasına yönelik değerlendirmelerin mecrasını büyük oranda belirlemiştir.³¹ Bu konuyu ele alan birçok oryantalist metinde vurgulandığı haliyle "İslâm siyaset düşüncesi halifelikten hanedanlığa doğru bir dönüşüm dâhilinde iktidarı, halk adına yöneten hükümdarın ve ailesinin ellerine bırakmış, böylece mutlakiyetçi otorite biçimi benimsenmiştir. Bu formun ileri bir versiyonu olan sultanizm de sınırlandırılmamış mutlak bir güce işaret eder."³² İslâm siyaset düşüncesi tarihine dair klasik metinler yerine bu metinler üzerinde gelişen oryantalist literatürü kaynak olarak kapsamlı bir kitap yazar Anthony Black bu hususu şu şekilde formüle eder:

Emevîler ile Abbasîlerin ilk dönemlerinde iki güç –İslamî yeni-kabîlecilik (yahut toplulukçuluk) ve patrimonyal bürokrasi- siyasi kültür içinde hakimiyetin belirleyici ana unsuru oldu. (...) Patrimonyalizm ile biz bir yöneticinin devleti kendisinin ve ailesinin arpalığı ve insanları kendisinin koruması ve dağıtıcı patronajı altında yaşayan tebaa olarak görmesine müsaade eden yönetim sistemini kastetmekteyiz. Devlet başkanının güçleri diğerlerinin müdahalesine kapalıdır. Bu hususta yazılı kural olmasa da babadan oğula geçen arpalık anlayışının yazısız kuralları doğrultusunda bu böyledir.³³

Bu iddiaların bir uzantısı olarak "hukuki çerçevede" gerçekleştirilebilecek bir hal' mekanizmasının yokluğu ve siyaset teorisinin büyük oranda "gücü meşrulaştırma" ile meşgul olduğu ileri sürülmüştür. Bu iddianın en önemli temsilcilerinden olan Erwin Rosenthal, Maverdi (ö. 450/1058), Gazzali, İbn Teymiye (ö. 728/1328) ve İbn Cema'a'nın (ö. 733/1333) siyaset anlayışlarının ana eksenini güce dayalı olarak başa geçmenin meşru kılınması çabası olarak değerlendirmektedir. Özellikle İbn Cema'a ile zirvesine ulaşan bu yaklaşımda "şeriatın talepleriyle siyasi gerçeklik arasındaki boşluk

31 İslam siyaset düşüncesine tesirine dair bir inceleme için bkz. Lütfi Sunar, "Patrimonyalizm ve Müslüman Toplumların Siyasal Sistemlerinin Anlaşılması Sorunu," *İslâm Siyaset Düşüncesi, Âdil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar, Özgür Kavak (İstanbul: İlem Kitaplığı, 2018), 297-383.

32 Sunar, "Patrimonyalizm," 323.

33 Anthony Black, *The History of Islamic Political Thought from the Prophet to the Present*, 2. bas. (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011), 18.

doldurulamayacak kadar büyük olduğundan siyasi gerçekliklere şaşırtıcı derecede fazla taviz verilmiş ve meşruiyet kavramı hemen hemen kopma noktasına getirilmiştir.”³⁴ Benzer değerlendirmeler Wael Hallaq tarafından da Cüveyni'nin *el-Gıyâsî* adlı eseri bağlamında dile getirilmektedir:

O, İslam devletinin güce [dayalı] yapısında bir değişiklik yapmış, imamın ümmetin yegane dini ve dünyevi lideri olduğu iddiasındaki klasik teoriyi terk ederek, hükümetin yapısına güç (*power, sultan*) ve şeriat âlimlerini eklemlemeye çalışan bir teori geliştirmiştir. Onun Kur'an ve Sünnet yerine toplumun tarihi pratiğine dayalı olarak imamet kurumunu temellendirmesi güç ile otorite arasında ilişkinin değişebilir olduğu bir teoriye izin vermiştir. Güce olan vurgu ve soy şartının terk edilmesi sultan ile halife arasındaki ikiliğin ortadan kaldırılarak hem imam hem sultan olan birinin, Nizam[ülmülk]'ün şahsında bunun birleştirilmesi anlamına gelmektedir. Cüveyni, cebrî gücü (*coercive power*) meşru gören Gazzali ve İbn Cemaa'nın da ötesine giderek askeri bir lideri, Abbasi halifesinin yerine geçmeye davet eden yegane Sünni fakih olmuştur.³⁵

Hallaq değerlendirmelerini daha da ileriye taşıyarak müteakip dönemde İslam siyaset pratiğinin bu şekilde çizildiğini ve son büyük siyaset pratiğini gerçekleştiren Osmanlılara da aynıyla intikal ettiğini ileri sürer: “[Cüveyni'nin] imamete âlimleri de dahil etmesi hem sonraki dönem siyasi düşünceye, hem de Osmanlı örneğinde olduğu gibi Müslüman hükümetlerin pratiğine etki etmiştir.”³⁶

34 Erwin Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, çev. Ali Çaksu (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 33-89, özellikle 67, 75). Rosenthal'ın bu yaklaşımını Maverdi ve İbn Cemaa özelinde eleştiren iki çalışma için bkz. Zahit Atçıl, “Mâverdi'nin Siyasi Düşüncesi: Dayanışma, Liyakat ve Adalet,” *İslâm ve Klasik*, haz. Sami Erdem ve M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008), 173-98; Özgür Kavak, “Oryantalist Gözüyle İslâm Siyaset Düşüncesi: İbn Cemâa'nın Siyaset Anlayışı ya da Şeriat'a Karşı Fıkıh,” *a.g.e.*, 147-72. Bu yaklaşımı “disipliner yanılısama” ve “tarihi yanılısama” kavramsallaştırmasıyla tenkit eden bir değerlendirme için bkz. Hızır Murat Köse, “İslâm Siyaset Düşüncesini Yeniden Okumak: Eleştirel Bir Giriş,” *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 27 (2009): 1-19.

35 Wael B. Hallaq, “Caliphs, Jurists and Saljuqs in the Political Thought of Juwayni,” *Muslim World* 74 (1984): 41.

36 Hallaq, “Caliphs, Jurists and Saljuqs,” 41. Hallaq'ın *el-Gıyâsî* okumasına yönelik bir tenkit için bkz. Özgür Kavak, “Siyasi-Fikhî Ahkâmın Fıkıh Usulü Zemininde Temellendirilmesi: Cüveyni'nin *el-Gıyâsî*’inde Kat’iyyât-Zanniyyât Ayrımı ve Modern Yorumları,” *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 27 (2009): 21-55.

“*Hüve'l-Bâkî* / Tek Bâkî Olan O'dur”: Değişimin Gölgesinde Devlet Başkanları

Bu kısımda Raşid Halifeler sonrası Emeviler, Abbasiler, Memlükler ve Osmanlılar döneminde devlet başkanlarının görevden ayrılışı konusunda tarih kitaplarındaki anlatılara dayalı olarak makalenin temel soruları ele alınacaktır. Dolayısıyla Endülüs Emevileri, Selçuklular, Eyyubiler, Babürlüler gibi büyük devletler iktidar değişimi açısından incelenmeyecektir. Yine bir istisna dışında Fatimilerdeki değişim de dışarıda bırakılacaktır. Memlükler döneminde halife ve sultanın aynı anda bulunuyor olmasına karşın, halifelerin sembolik konumu dolayısıyla Memlük sultanları arasında iktidar değişimi dikkate alınacak, Osmanlı dönemi ise Yavuz Sultan Selim sonrasıyla sınırlanacaktır. Yazının bu kısmındaki temel kaynaklar klasik tarih kitaplarından müteşekkildir. Halifelere dair ikincil literatüre nadiren başvurulmuştur. Buradaki temel hedef halifeler hakkındaki tarihî hakikatleri ortaya koymak değil, tarih kitaplarında aktarılan verilerin ele aldığımız konu bağlamında siyaset düşüncesi açısından anlamını değerlendirmektir. Yine makale sınırlılığı göz önüne alındığından tüm halifelere tek tek yer verilmeyip, temsil gücü yüksek olanlara dair aktarılanlarla iktifa edilecektir.

Devlet başkanları listesi içerisinde Raşid Halifeler dönemi hariç tutulmak kaydıyla³⁷ Emeviler döneminde (Abdullah b. Zübeyr'i de halife kabul ederek) 15, Abbasiler döneminde 37, Memlükler döneminde 49, Osmanlılar döneminde 28 kişi olmak üzere toplamda 129 kişinin durumu incelenmiş olup bunlar içinde bir şekilde azledilen, görevden el çektirilen yahut görevi kendi isteğiyle bırakanların sayısı (yine Raşid Halifeler dönemi hariç) 67 kadardır. Bu sayıya farklı gerekçelerle öldürülenler, isyan edilerek alaşağı edilenler de dâhildir. Mezkûr sayının toplamdaki devlet başkanının yaklaşık yarısıdır (%51.9). Bu tablo makale boyunca dile getirilen iddiaların sıhhati açısından başlı başına yorumlanmaya muhtaçtır. Zira bahsi geçen devlet başkanlarının yarısı esas itibariyle gerekli şartları/vasıfları kaybetmeleri yahut bu durumun da etkisinin görüldüğü siyasi çekişmeler sebebiyle tahtlarını kaybetmişlerdir. Tarih kitaplarında aktarılan bilgilere göre birçok örnekte birden fazla sebep aynı anda bulunmakta, kimi zaman da gerçek hal' sebebi başka ve kuşkusuz toplum nezdinde daha makbul olan diğer bazı sebeplerle arka plana itilmektedir. Tüm bu hususların göz önünde bulundu-

37Hz. Hasan'ın ilavesiyle beş halifeden Hz. Ebu Bekir hariç Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali şehit edilmiş, Hz. Hasan ise istifa etmiştir.

rulacağı bu kısımda devlet başkanlarının hal' edilme gerekçelerine dair tarih kitaplarında aktarılan bilgiler tasnif edilip biraz daha detaylandırılarak üç ana ve altı alt başlık altında ele alınacaktır: Hal' (şeriata ittiba ilkesinin ihlali, akli ve bedenî vasıfların yitirilmesi, liyakatsızlık), istifa ve ihtilal (bağî statüsünde değerlendirilme, siyasi çekişmeler/isyanlar).³⁸

Hal'

Klasik literatürde devlet başkanının görevden el çektirilmesi, sebep ne olursa olsun, hal' ve/ya azil kavramıyla karşılanır. Yine iktidarı kendi eliyle bırakma yani istifa durumunda da (*hala'a nefsehu*, *azele nefsehu*) bu kavramlara başvurulur. Elinizdeki çalışma, kavramın bu geniş anlam aralığını değil, daha çok gerekli vasıfların yitirilmesi/eksikliği sebebiyle devlet başkanının alaşağı edilmesi anlamında kullanılacak olup, bu sebepler biraz daha rafine edilerek üç alt başlık altında incelenecektir: Şeriata uygun davranmanın gerekliliği ilkesinin ihlali, akli ve bedenî vasıfların yitirilmesi, liyakatsızlık.

i. Şeriata Uygun Davranmanın Gerekliliği (Şeriata İttiba) İlkesinin İhlali

... ونخلع ونترك من يفجرک.³⁹

İslam siyaset düşüncesi literatüründe fasık ve zalim olmak gibi kavramlarla karşılanan durum devlet başkanlarının hal' edilme gerekçeleri içerisinde azımsanmayacak bir şekilde kendisine yer bulur. Literatürde her iki kavramın karşıt anlamının adalet olması, adaletin de özellikle fıkıh-kelam literatüründe şeriata ittiba ile sınırlı kabul edilmesi, kişinin hem şahsi yaşamında hem de toplumsallık taşıyan fiillerinde bu ilkeye bağlı kalmasını şart koşmaktadır.

38 Klasik metinlerde zikredilen üç temel hal' sebebi irtidad, düşmanın veya isyancıların eline düşüp esir olmak, seçilmek için gerekli olan niteliklerden birini yitirmektir. Bkz. Aydın, "Hal." Tarihi örneklerde daha ziyade üçüncü ilke öne çıkmaktadır. Bu kısımda bu ilke kendi içerisinde tasnif edilerek ele alınmıştır.

39 "Sana karşı fücür işleyenleri hal' eder ve terk ederiz". Kunut duasında yer alan bu ifade farklı hadis ve fıkıh kaynaklarında nakledilmektedir. Mesela bkz. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, haz. Muhammed Seyyid Câdelhak, Muhammed Zührî Neccâr (Riyâd: Âlemü'l-kütüb, 1414/1994), 1: 249.

İslam devletleri tarihinde bu ilkeye riayet etmediği gerekçesiyle alaşağı edilen hemen her dönemden devlet başkanı mevcuttur.⁴⁰

Toplumun gözü önünde haram fiilleri işlemek ve zulme varan uygulamalara başvurmak meşruiyeti kaybetmenin en önemli vesilesi iken, bu türden bir tavır içerisine giren devlet başkanlarının hakkında tarih metinlerinde yazılanlar dinî hassasiyetlerin rolünü bariz bir şekilde ortaya koyar. “Fitne kaygısı,” “daha büyük bir fesda sebebiyet vermek” veya “darbe yapmaya gücün yetmemesi” gibi daha ziyade alternatifinin bulunup başa geçirilme imkanı olmamasından kaynaklı gerekçelerle azledilme imkanı olmayan yöneticiler de özellikle vefatlarından sonra haklarında yazılanlarda tarihçilerin bu türden olumsuz değerlendirmelerinden kurtulamazlar. Böylece adeta hem yöneten hem de yönetilen seviyesinde sonraki nesillere bir istikamet verilmek de amaçlanır.

Şeriata ittiba ilkesinin ihlali sebebiyle hem tahtından hem de canından olan devlet başkanlarından ilki Emevi halifesi Velid b. Yezid'dir (ö. 126/744). Suyuti tarafından açık bir şekilde “fasık halife” olarak nitelenen Velid'in veliaht tayin edildiği esnada yedi yaşında olması (ki amcası Hişam'dan sonra başa geçmek üzere veliaht tayin edilmiştir) hususu özellikle zikredilir.⁴¹ Böylece veliaht tayininde “fasık” olduğuna dair emarelerin ortada olmadığı belirtilmiş olur. Mamafih uzun süren veliahtlık döneminde fasıklık emareleri zuhur etmiş ve veliahtlıktan azledilmesi düşünülmüş, ancak farklı siyasi-askerî dengeler nedeniyle buna muvaffak olunamamıştır.⁴²

Velid'i fasık kılan davranışları farklı tarih metinlerinde büyük oranda ortak hususlara vurgu yapılarak aktarılır. Bu çerçevede ona karşı takınılan tavırla ilgili de malumatlara yer verilir. Velid esas itibariyle “lehviyata ve dünyevi lezzetlere dalmak, sıkça ava çıkmak, içki içmek ve fasıklarla yoldaşlık yapmak”la itham edilmektedir.⁴³

40 Makalenin giriş kısmında da belirtildiği üzere Hanefiler, fasık birinin başkanlığını “kerahetle” câiz görmektedirler. Bu da Hanefi âlimleri nezdindeki “ideal” durumun adalet vasfı olduğuna delalet eder. Fasıklık ayrıca itikadi alanda da söze konu edilir ve sahih itikaddan uzaklaşan inanç sahipleri için de kullanılır.

41 Celaleddin Süyuti, *Târihü'l-hulefâ* (Merkezü Dâri'l-minhâc, 2013/1434), 405.

42 Muhammed b. Cerîr Taberi, *Târihu'r-rusül ve'l-mülûk* (Beyrut: Dârü't-Türâs, 1387), 7: 231. Şemsüddîn Zehebî, *Târihü'l-İslâm* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 8: 14-15.

43 Taberi, *Târihu'r-rusül ve'l-mülûk*, 7: 231. Taberi onun bu yaptıklarını anlatmaya kalksa kitabın uzayacağını da belirtir.

Belazuri onun bu kötülükleri aleni olarak işlediğini özellikle vurgular.⁴⁴ Süyuti de benzer bir şekilde Velid'in hayatına dair aktarılanlar arasında içkiye düşkünlüğünü ve haramları açıktan işleme cüretini öne çıkarır. Diğer birçok tarihçiyle birlikte o da onun veliahtlığı esnasında Kâbe'nin tavanına çıkıp içki içmek amacıyla hac mevsiminde yola çıktığını belirtir.⁴⁵ Velid'i bu fikrinden caydırmak isteyen maiyetinin Müslümanların (*en-Nâs*) tepkisinden korktukları ve bu kötü fiili işlemesi durumunda Velid'in de kendilerinin de can güvenliğinin kalmayacağını belirtmeleri toplumsal tepkinin dikkate alınacak seviyede olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Taberi'nin yorumuna göre de "insanlar onun dini hafife alıp alay konusu yaptığını görmüşlerdir."⁴⁶

Halifelîği esnasında da olumsuz davranışlarına devam eden Velid'in ahlaki tutumu hakkında tafsilata giren Belazuri bizzat katillerinin ifadelerine yer verirken onların "meselenin şahsi bir intikam meselesi olmadığı, Allah'ın haram kıldığı içki içme, evlenilmesi yasak olan kadınlarla cinsel birliktelik, Allah'ın emirlerini hafife alma ve eşcinsel ilişkiye girme" gibi suçlar nedeniyle bu kalkışmayı yaptıklarını bizzat kendilerine yaptığı iyilikleri serdeden ve katillerini hainlikle suçlayan Velid'in yüzüne söylediklerini aktarır.⁴⁷ Süyuti de onun fasık olduğu için insanlar tarafından öldürüldüğünü söylemektedir.⁴⁸ İbnü'l-Cevzi, zikredilen tüm bu hususlara ilave olarak Velid'in Mekke'yi şarkıcılarla doldurduğunu aktarır. Onun hem Mekke hem de Medine'deki bu kabilden davranışlarına karşı alınan tavrı göstermesi bakımından İbnü'l-Cevzi aralarında fakihlerin de bulunduğu kişilerin (*en-nâs*) kıyam edip sert tepki gösterdiklerini belirtir.⁴⁹ Velid'in irtidada düşüp düşmediği de kimi klasik kaynaklarda tartışılır, bu yöndeki emare ve ifadelere yer verilir.⁵⁰

44 Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ, *Ensabü'l-eşraf* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1417/1996), 9: 127.

«فكان مسرفاً على نفسه معلناً للفسوق والشرب واللذات.»

45 Süyuti, *Târihü'l-hulefâ*, 405. Bu değerlendirmelerin kaynağı da büyük ihtimalle Taberi'dir. krş. *Târihu'r-rusül ve'l-mülûk*, 7: 709.

46 Taberi, *Târihu'r-rusül ve'l-mülûk*, 7: 209.

47 Belâzûrî, *Ensabü'l-eşraf*, 9: 178. Benzer değerlendirmeler için bkz. İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mülûk*, haz. Muhammed-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1412/1992), 7: 249.

48 Süyuti, *Târihü'l-hulefâ*, 405.

49 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7: 236.

50 Belâzûrî, *Ensabü'l-eşraf*, 9: 130; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7: 237-38.

Velid'in hal'ine karar veren topluluk önce Emevi hanedanından III. Yezid'e beyat etmiş ardından da Velid'i kuşatarak öldürmüşlerdir.⁵¹

Abbasi halifeleri içerisinde şeriata aykırı davranışları nedeniyle hal' edilenler arasında Ebu Mansur Muhammed Kahir-Billâh (ö. 339/950) zikredilebilir. Her ne kadar içki satımını, müzik ve eğlence aletlerinin kullanımını yasaklayıp şarkıcı cariyelerin yüksek ücretler mukabili satılmasına engel olduğu nakledilse de Süyuti'nin ifadesiyle "ayık gezmez, şarkı dinlemediği bir anı dahi olmazdı." Hal' edilmesinde siyasi çekişmelerin etkisi olmakla birlikte kimi tarihçiler bunu "kötü ahlak sahibi olması (*süü siretîhî*), haksız yere insanları öldürmesi (*sefkühü ed-dimâ*), içki müptelası olması (*müdmînü'l-hamr*), insanların mallarını haksız yere alması ve kötü bir siyaset gütmesine" bağlarlar. Hal' edilmeyi kabul etmemesi sebebiyle gözlerine mil çekildiği de ifade edilir.⁵² İbn Kesir yakalandığında sarhoş olduğuna vurgu yapar ve sonrasında yaşadığı hapis ve işkence hayatı için "Allah ondan intikam aldı" ifadesini tercih eder.⁵³

Sevçuklu etkisinin yoğun bir şekilde hissedildiği Abbasi hilafeti döneminde hal' edilen bir diğer halife Ebu Ca'fer Râşid-Billâh'tır (ö. 532/1138). Her ne kadar Râşid-Billâh'ı görevden alan kişiler Sultan Mesud'un emriyle toplanmış olsalar da, prosedürel olarak ehl-i hal ve akdîn şerî gerekçelere yani hakkında verilen fetvaya dayanarak görevinden aldığı bir örnek olarak dikkat çekicidir. Kadılar, ayan ve ulema şahitler huzurunda Raşid'in yaptığı zulümleri, insanların mallarına el koymasını, haksız yere kan dökmelerini ve şarap içmesini kayıt altına almış ve fukahaya 'İmamete hâlel getiren bu kabil fiilleri yapan birinin imameti sahih olur mu?' diye sormuşlardır.

51 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7: 248-49. Kimi çağdaş kaynaklar Velid hakkındaki olumsuz değerlendirmelerin abartılı olduğunu belirtirler. Görevi devralınca mevcut valilerin birkaçı hariç tamamını azletmesi sonucunda Velid'e karşı muhalif bir grubun oluştuğu ve bu grubun isyana öncülük ettiği de göz önünde tutulmalıdır. Konuyla ilgili olarak bkz. İsmail Hakkı Atçeken, "Velîd II," *DİA*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/velid-ii> (erş. trh. 08.08.2018).

52 İbn Tıktâkâ, Muhammed b. Ali, *el-Fahrî f'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-devleti'l-İslâmiyye* (Beyrut: Darü'l-Kalemi'l-Arabî, 1418/1997), 269; Süyuti, *Târîhü'l-hulefâ*, 599-601.

53 İbn Kesir, İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1408/1988), 11: 202. Kahir-Billah'a dair geniş bilgi için bkz. Saim Yılmaz, "Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh (320-322/932-934)," *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 12 (2008): 71-103.

Yine ‘fasıklığı bu şekilde sabit olan birinin vaktin sultanı tarafından hal’ edilerek yerine daha hayırlı birinin getirilmesi caiz mi?’ sorusu da ilave edilmiştir. Mecliste hazır bulunan fakihler de onun hal’ine fetva vermişlerdir. Hal’ hükmünü, kadılıkudat Musul’da olduğu için Şafii kadı Ebu Tahir İbnü’l-Kerhi kesinleştirmiştir.⁵⁴ Hal’ etme kararına Bağdad’daki mansıp sahibi herkes muvafakat göstermiştir.⁵⁵

Tarih kitapları Fatımi halifeleri hakkında genelde olumsuz kanaatler serdederler. İmamet makamına ehil olmadıkları düşünülen bu idarecilerin hal’ edilmeleri yahut öldürülmeleri üzerine de şeriat aykırı davranış hususu öne çıkartılarak değerlendirmeler yapılır. Sözgelimi, onuncu Fatımi halifesi Ebu Ali Mansur b. Müsta’li Âmir-Biahkamillah (ö. 524/1130) hakkında “ataları gibi Rafızı idi, fasık ve zalimdi. Taş kalpliydi. Münker ve lehviyatı açıktan işlerdi” ifadeleri kullanılır ve pusuya düşürülüp öldürülmesi üzerine de “fasık olduğu, haksız yere kan döktüğü, sıklıkla insanların mallarını müsadere edip haramları rahatlıkla işleyebildiği için” öldürülmesinin insanları sevince gark ettiği aktarılır.⁵⁶ Cihad vazifesinde gevşeklik göstermesi ve bu sebeple bazı toprakların Frenkler tarafından ele geçirilmesi de şeriat ittiba problemi çerçevesinde değerlendirilir.⁵⁷ Makrizi de onu önceleri halka ihsanda kusur etmeyen bir hayat sürerken sonraları insanların mallarını sıklıkla müsadere etmeye başlayan kötü ahlak sahibi olarak anar. Zulmü çoğalıp gasp hadiseleri artmış, haksız yere kan dökmeye, haramları açıktan işleyip kabih fiilleri güzel görmeye başlamıştır. Lehviyatla vakit geçirmeye başlayıp, haksız vergiler koymuştur.⁵⁸

54 İzzüddîn İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih* (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1997), 9: 77; Süyuti, *Târîhü’l-hulefâ*, 669. İbn Kesir de “hal’ine hâkimin hükmettiği, müftilerin de buna fetva verdikleri” bilgisini aktarmaktadır. Bkz. *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 12: 261.

55 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 9: 76-77. İbnü’l-Esîr ayrıca Sultan Mesud’un bizzat Raşid Billah’ın kendi yazısıyla “sultana karşı silah kullanması durumunda kendini azletmiş olacağını” ifade eden bir belgeyi kadı ve fukahaya göstererek hal’ işlemini onaylattığını ifade eder.

56 İbn Tağriberdî, Ebü’l-Mehâsin Yûsuf, *en-Nucûmüz’z-zâhire fi mülûki Mısır ve’l-Kâhire* (Dârü’l-kütüb, Mısır, ts.), 5: 170, 173.

57 İbn Tağriberdî, *en-Nucûmüz’z-zâhire*, 5: 178-82.

58 Takıyyüddîn Makrîzî, *İttiazü’l-hunefâ bi-ahbâri’l-eimmeti’l-Fatımiyyini’l-hulefa* (Kâhire, Lecnetü’l-ihyâi’t-türâsi’l-İslâmî, ts.), 3: 129-131. Onun öldürülmesini Batınilerin ilgili nas sebebiyle Nizâr’a ait olan hilafeti gasp yoluyla almış olmasına bağlayan bir değerlendirme için bkz. İbn Tağriberdî, *en-Nucûmüz’z-zâhire*, 5: 184.

Memlûk sultanları arasında şeriatı ittiba ilkesinin ihlalinin hal' etme sebebi olarak gösterildiği ilk sultanlardan biri Melik Nasır Ferec'dir (ö. 815/1412). Memlûk emirleri arasındaki siyasi çekişmelerin geldiği noktada emirler Abbasi halifesini başa geçirmeye karar verirler. Bu durumu kabul eden halife, Ferec'i azlettiğine dair haberleri reyaya duyurur. Tarih metinlerine göre halife tarafından belirlenen hal' sebebi çok sayıda şahidin şehadetiyle Ferec'in dinî yaşamında şeriatı sapması ve haksız yere cana kıymış olmasıdır. Memlûklerdeki sultan-halife ayrımı da bu vesileyle, kısa bir süreliğine de olsa, ortadan kalkmıştır. Zira "artık sultan değil sadece halife vardır" ve "halifenin yaptığı ilk iş haksız vergileri ve diğer zulümleri kaldırmaktır."⁵⁹ Azle direnen Ferec ve taraftarlarının sebebiyet verdiği iç savaş esnasında da "Mısır ve Şam fukahası halifenin huzurunda, Darüssaade'de bir araya gelerek Ferec'in katlinin şeriatın bir gereği olduğuna fetva vermişlerdir."⁶⁰ Yakalandıktan sonra feci bir şekilde öldürülerek bir çöplüğe atılan Ferec'in cesedi insanlar tarafından aşağılanmaya devam etmiştir. Makrizi insanların, Allah'ın azametini hafife alan Ferec'in bu durumu hak ettiğine inandıklarını söyleyerek aynı zamanda Ahmed b. Hanbel'e nispetle bu konuya dair bir hadis de nakledip durumun meşruiyetini savunur: "Saltanatını Allah'a isyan ile doldurup sertlik gösterenlere Allah Teala kıyamet günü onun bu işlerini başına dolayacaktır."⁶¹ Yine Makrizi'ye göre Nasır, İslam hükümdarlarının en uğursuzudur. Kötü yönetimi yüzünden hükümler altındaki topraklar perişan olmuş, araziler verimsiz, insanlar fakir ve sefil durumlara düşmüşlerdir.⁶² Tüm bunlara ilave olarak Nasır "içki içmek, fuhşiyata dalmak, Yüce Allah'a karşı ağıza alınmaz sözler edip O'nun kudretini ve peygamberlerini tahfif etmek, insanların mallarına musallat olmak"⁶³ kabilinden şeriatı muhalif diğer işler de

59 Takıyyüddin Makrizî, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk* (Lübnan: Dâri'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418/1997), 6: 323. Benzer ifadeler için ayrıca bkz. *a.g.e.* 320, 322.

60 Makrizî, *es-Sülûk*, 6: 324-25. Fetva talebiyle ilgili olarak ayrıca bkz. Şemseddin Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'* (Beyrut: Menşûrâtü mektebeti'l-hayât, ts.), 6: 168. Sehavi, haramları işleme, mezalimi ve çok büyük kötülükler etmesi sebebiyle katline fetva verildiğini ifade eder.

61 Makrizî, *es-Sülûk*, 6: 325. Hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed Muharrecen*, haz. Şuayb Arnaut vd. (Müessesetü'r-risâle, 1421/2001), 39: 260, no: 23841.

62 Makrizî, *es-Sülûk*, 6: 325-26.

63 Makrizî, *es-Sülûk*, 6: 327; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 6: 168.

yapan, kötülüklerini saymaya insanın utanacağı bir sultan olarak nitelenir.

Hal' edilen Osmanlı sultanları içerisinde kuşkusuz birden çok gerekçe bulunmakla birlikte hal' esnasında özellikle şeriata aykırı fillere dair vurgu ve bu yönde alınan fetvalar tarih metinlerinde yer alır. Bu çerçevede İbrahim'in (ö. 1058/1648) hal'i dikkat çekici bir örnektir. Özellikle cariyelere olan düşkünlüğü ve onlara yüklü mali tahsisatta bulunması devlet görevlileri arasında tepkiye sebebiyet vermiştir.⁶⁴ Naîmâ'nın (ö. 1128/1716) aktardığına göre o esnada yedi yaşında olan Şehzade Mehmed'e bağlılık bildirildikten (*bey'at*) sonra kendisine hal' edildiği haberini vermek için gelen devlet ricalini hainlikle suçlayan İbrahim'e Kazasker Karaçelebizade Abdülaziz Efendi (ö. 1068/1658), "Hayır, padişâh değilsin, umûr-ı şer'iyeye vü dîniyyeye adem-i takayyüd ile cihânı harâba verdin, evkâtinizi lehv ü gaflet ile geçirüb rüşveti fâş ve zalemeyi âleme musallat ve beytûlmâli itlâf ü isrâf etdiniz" diyerek hal' gerekçesini açıklamıştır.⁶⁵

Benzer bir şekilde II. Abdülhamid'in (ö. 1918) tahttan indirilmesine dair hal' fetvasında şeriata uygun davranmanın gerekliliği ilkesinin birden çok kere ihlal edilmesi merkezî bir yer tutar:

İmâmü'l-Müslimîn olan Zeyd, ba'zı mesâil-i mühimme-i şer'iyeyi, kütüb-i şer'iyeden tayy ü ihrâc ve kütüb-i mezkûreyi men' ü hark u ihrâk ve beytûlmâlde tebzîr ü isrâfla *müsevviğ-i şer'î hulâfında tasarruf ve bilâ-sebeb-i şer'î katl ü habs ü tağrîb-i ra'iyeye ve sâ'ir gûne mezâlîmi i'tiyâd eyledikten* sonra salâha rücû' etmek üzere ahd ü kasem etmişken yemîninde hânis olarak ahvâl ü umûr-ı müslimîni bi'l-külliye muhtell kılacak fitne-i azîme ihdâsında isrâr ve mukâtele ikâ etmekle mene'a-i Müslimîn Zeyd-i mezbûrun teğallübünü izâle ettiklerinde bilâd-ı İslâmiyye'nin cevânib-i kesîresinden mezbûru mahlû' tanıdıklarına dâir ahbâr-ı mütevâliye vürûd edüb mezbûrun bekâsında zarar muhakkak ve zevâlinde salâh melhûz olmağın Zeyd-i mezbûre imâmet ü

64 Konunun ayrıntıları için bkz. Feridun M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları II*, (İstanbul: İSAM, 2016), 346-47.

65 Mustafa Naîmâ, *Târîh (Ravzatü'l-Hüseyn fî hulâsati ahbârî'l-hâfikayn)* (İstanbul: 1280), 4: 327; Emecen, *Osmanlı Sultanları II*, 347. Naîmâ, bu olayın öncesinde Hanefî Mehmed Efendi'nin Kösem Sultan'ı İbrahim'in hal' edilip yerine yedi yaşındaki Şehzade Mehmed'in geçmesini kabul etmeye ikna ederken İbrahim'in "muhtellü'l-akl" olduğuna ve bunun sebebiyet verebileceği dinî ve dünyevi problemlere işaret ettiğini belirtir (s. 325). İbrahim'in hal'inden katline giden sürece dair ayrıca bkz. Abubekir S. Yücel, "İki Halifenin Bir Arada Bulunması Anlayışı ve Osmanlı Hükümdarı Sultan İbrahim'in Siyaseten Katli," *İslâmî Araştırmalar* 12 (1999): 40-57.

saltanattan ferâğat teklif etmek veya hal' eylemek sûretlerinden hangisi *erbâb-ı hall ü akd ve evliyâ-yı umûr tarafından ercah görülürse* icrâsı vâcib olur mu?

El-Cevap: Olur.⁶⁶

Şu halde şeriata ittiba ilkesinin ihlali Emevi, Abbasi, Memlükler ve Osmanlı dönemlerinin tamamında bir hal' gerekçesi olarak zikredilmiştir. Bu durum siyasi-fikhi hükümlerde çerçevesi çizilen malumatın pratik alanda dikkate alınıp tatbik edildiğini göstermektedir.

ii. Sağlık Problemleri

Tedavi umudunun yitirildiği ağır hastalıklar, felç geçirip yatalak kalma, uzuv kayıpları ile akli melekelerin yitirilmesi kabilinden durumlar sebebiyle devlet başkanlarının azledilmesi siyasi-fikhi hükümleri havi literatürde tartışıldığı gibi,⁶⁷ tarihî vakalar vesilesiyle de devlet görevlilerinin gündemine gelmiş ve dolayısıyla bu vakalar tarih metinlerinde yerini almıştır. Bu türden problemler kimi durumlarda vazifesini yapamayacağını anlayan devlet başkanları için istifa sebebi de olmuştur.

Sağlık sorunları nedeniyle görevden çekilmenin ilk örneklerinden birisi Abbasi halifesi Ebu'l-Fazl Mutî'-Lillah'tır (ö. 364/974).⁶⁸ O, kısmi felç geçirip konuşmakta zorlanınca hacib olan İzzüddevele Sebüktegin'in talebiyle istifa etmiş, vazifesini oğlu Abdülkerim Tai'-Lillah'a bırakmıştır. İstifası kadılıkudat İbn Ümm Şeyban tarafından kayıt altına alınmıştır.⁶⁹

Memlük sultanları içerisinde sağlık sorunu nedeniyle hal' edilen sultanlar arasında Melik Mansur Selahaddin Muhammed b. Muzaffer Hacci (ö. 762/1361) vardır. Halife Mütevekkil-Alalalah ve dört mezhep kadıları huzurunda Melik Mansur'ın aklında bazı

66Fetvanın sûreti için bkz. *Düstûr, (Tertib-i Sâni)* (Dersaadet: Matbaa-i Osmânî, 1329), 1: 166. (Vurgular bizim).

67Cüveynî bu hususları katıyat-zanniyat ayrımı çerçevesinde detaylı bir şekilde analiz eder. Bkz. *el-Gıyâsî*, 98-163.

68Muaviye b. Yezid'in de aslında önemli sağlık problemleri olduğu ve bu sebeple görevi bırakmak istediği de bazı kaynaklarda nakledilmektedir. Konuyla ilgili rivayetlerin değerlendirilmesi için bkz. Saim Yılmaz, "Muâviye b. Yezid'in Halifelikten Ayrılması ve Halifeliğin Mervânîlere İntikâli," *İS-TEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 8 (2006): 193-98.

69Süyuti, *Târihü'l-hulefâ*, 624.

problemler (*halel*) bulunduğu ve memleket işlerini yürütecek ehliyeteye sahip olmadığına dair şahitlik edilince halife onu saltanattan azletmiş ve Şaban'a beyat ederek ona "el-Melik el-Eşref" lakabını vermiştir.⁷⁰ Bir başka Memlûk sultanı Melik Eşref İnal Zahiri (ö. 865/1461) de oldukça ilerlemiş yaşı ve artık neredeyse konuşamayacak hale gelmesi üzerine huzuruna çıkan dört mezhep kadısı, halife ve diğer askerî erkanın huzurunda oğlu lehine hilafetten feragat etmiştir.⁷¹

Osmanlı padişahları arasında da özellikle I. Mustafa (ö. 1048/1639), tıpkı Melik Mansur gibi akli melekelerindeki problemler nedeniyle tahta çıktığı ilk saltanatı döneminde şeriat açısından padişahlık yapmasının caiz olmadığı gerekçesiyle hakkında fetva alınarak tahttan indirilmiştir. Aynı gerekçe onun ikinci saltanatı döneminde de hal' sebebi olmuştur.⁷²

iii. Liyakatsızlık

[Sultan İbrahim'in tahttan indirilip yerine IV. Mehmed'in geçirilmesi talebi üzerine] Vâlide [Kösem] Sultan, 'ammâ şimdi yedi yaşında ma'sûmun saltanatı nice mümkündür?' dedikde [Kazasker] Hanefî [Mehmed] Efendi (ö. 1069/1658) cevâb verüb 'Mezhebimiz eimmesi olan ulema-i Hanefiyye kebîr-i muhtellü'l-aklın saltanatı câiz değildir, sabiyy-i âklın câizdir buyurdıkları kitâblarımızda mestûrdur, ol minvâl üzre fetvâlar verilip maslahat tâm olmuştur ma'sûm cülûs edüb vezîr temşiyet-i umûr ider. Ammâ meslûbü'l-akl oturursa kâbil-i ta'lîm olmamağla istihlâl-i dimâ-i mükerrerme ve ibâhat-i fûrûc-ı muhsana ve musâderât-ı emvâl ve tasallut-ı zaleme ve ibtâl-i Şer'î Şerîf sebebiyle âlem fenâya gider, memlekete a'dâ ayak basmağa sebep olur, saltanat ecânibe müntakıl olmak lazım gelür (...) dedi.⁷³

70 Muhammed b. Ahmed İbn İyâs, *Bedâiü'z-zühûr fî vekâ'ii'd-dühûr*, haz. Muhammed Mustafa (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmeh li'l-kitâb, 1383/1963), 1-2: 3.

71 İbn Tağriberdi, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 16: 218-19. İbn Tağriberdi ölüm döşegindeki İnal'ın daha önce oğlunu veliahd olarak belirlememesi nedeniyle devlet ricalinin tereddüt ve endişeye düştüğünü ve bu sebeple bir siyasi boşluk doğmaması için ondan yerine oğlunu bırakmasını talep ettiklerini ve İnal'ın da güçlkle Türkçe olarak sadece "oğlum, oğlum (أعلم، أعلم)" diye bildiğini aktarır.

72 Emecen, *Osmanlı Sultanları II*, 194, 209.

73 Naîmâ, *Târih*, 4: 325.

(...) Ale'l-umûm cumhur-i nâs merhum Sultân Ahmed Hân-ı sâni hazretlerinin şehzâdesi İbrahim Hân cenâbını iclâs sadedinde iken Müftî Mehmed Efendi (...) gayrete gelüp “rahmetlü efendimin âkıl ve kâmil, reşid, yiğid evlâdı dururken sağırin hilafeti câiz değildir” deyüp mahfî ulemâ efendiler ile yek-dil ve yek-cihet olup ayak basdı fetvâ emîni olan Gelibolulu Sümüklü Mehmed Efendi'yi gücü ile ma'a (?) idebildi. Hatta mezkûr yedinde *Kütüb-i İşbâh*'ı [*Kitâb-ı Eşbâh* (?)] tutardı. “Eğer bunun kavliyle amel iderseniz padişahlığın on kadar şartı vardır, birisi nakıs olur ise hilâfeti caiz olmaz. Bize lazım olan dilediğimizi nasb ideriz” deyüp depindi durdu.⁷⁴

Bir şekilde başa geçen devlet başkanının şerî açıdan yaşamında bir sorun olmasa da çoğunlukla –zarurete mebni olarak– çocuk yaşta başa geçmeleri hasebiyle siyaset sanatında behrelerinin olmaması, işleri çekip çevirmekten aciz kalmaları ve dolayısıyla devlet işlerinin sekteye uğraması kabilinden gerekçeler gösterilerek azledildiği örnekler mevcuttur. Örneklerin önemli bir kısmında devlet ricalinin razı olacağı alternatif bir idarecinin bulunduğu durumlarda çocuk sultanlar liyakatsizlikleri sebebiyle tahttan indirilmektedir. Bazı örneklerde ise çocuk yaşta olmasa da, süreç içerisinde gerek yaşam tarzları gerekse verdikleri isabetsiz kararlar ve istişare mekanizmasını devre dışı bırakmaları hasebiyle devlet işlerine halel getirecek bir sürece giren devlet başkanları da aynı gerekçeyle hal' edilmişlerdir.

Küçük yaşta başa geçen devlet başkanları içerisinde devlet işlerinin yolunda gitmediğini gören ehl-i hal ve akd makamındaki kişiler tarafından azledilen sultanlardan birisi babası Aybek'in öldürülmesi üzerine çok genç yaşta başa geçen Memlûk sultanı Melik Mansûr Nureddin Ali'dir (655-57/1257-59). Başa geçtikten sonra devlet ricalinin bir kısmı tarafından “memleket işleri çocuklarla yürümez” şeklinde itirazların dillendirilmeye başlandığı, akabinde de güvercin besleyip onlarla oynamayı hastalık derecesinde sevmesi, horoz döğüşünü ve boynuzlu hayvanların güreştirilmesi gibi işlere düşkün olması sebebiyle önde gelen Bahri Memlûk komutanları tarafından yadırgandığı nakledilmektedir.⁷⁵ Nihayetinde Şam diyarına doğru yaklaşan Moğol tehdidini gören saltanat nâibi Seyfeddin Kutuz (ö. 658/1260) Müslümanları müdafaa etmek üzere Mısır diyarından ayrılması gerektiğine kanaat getirir. Mama-

74 Silâhdar [Findıklılı Mehmed Ağa], *Nusretnâme*, haz. Mehmet Topal (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2001), 619-20.

75 Makrîzî, *es-Sülûk*, 1: 495 vd.

fih sultanın yaşının küçüklüğü nedeniyle her bir kafadan ayrı ses çıktığından ve dolayısıyla yönetimde bir birlik bulunmadığından bunu yapamayacağını anlar. Başta dönemin önde gelen âlim ve devlet adamlarından olan Kemaleddin İbnü'l-Adim el-Hanefi (ö. 660/1262) olmak üzere Mısır diyarındaki ayan ve ümerayı toplar. Melik Mansur'un çocuk olduğunu, böylesine zorlu bir dönemde yönetme işini beceremeyeceğini, hükümdarlığa herkesin kendisine itaat edeceği güçlü birinin gelmesi gerektiğini ve bu kişinin derhal Moğollarla cihada girişmesi gerektiğini söyler. Toplantıya katılan herkes ondan daha uygun bir aday olmadığını söyleyince Melik Mansur hal' edilir.⁷⁶ Dolayısıyla burada gösterilen gerekçe gerekli tecrübeden yoksunluk/liyakatsizliktir. Hal' işlemi de ehl-i hal ve akd olarak görülmesi gereken heyet gerçekleştirmiştir.

Melik Kamil Seyfeddin I. Şaban'ın (ö. 747/1346) da hal' gerekçesi, şeriata uygun davranma konusundaki problemlere ilaveten yönetimdeki liyakatsizliğidir. Bir yıl kadar süren ve önce hapis ardından da katledilmesiyle son bulan sultanlığı döneminde yapıp ettikleri emirlerin tepkisini çeken sultana farklı vesilelerle liyakatsizliği hatırlatılmıştır. Mesela Şam naibi Yelboğa Yahyavi ona gönderdiği mektupta "Ben senin vasilerinden birisiyim. Rahmetli baban [Muhammed b. Kalavun] hem bana hem de diğer emirlere şöyle tavsiyede bulunmuştu: 'Evlatlarımdan birini sultan yapar da sonrasında onun yapıp ettiklerine (*sîretühü*) razı olmaz iseniz, onu derhal alaşağı edip yerine başkasını getiriniz.' Sen memleketi ifsat ettin, emirleri ve askerleri muhtaç duruma düşürdün, kardeşini öldürdün, babanın emirlerinin büyüklerini bertaraf ettin. Devlet işlerini bırakıp kadınlarla ve şarap içmekle meşgul oldun."⁷⁷ Diğer bazı emirler de topluca gönderdikleri bir mektupta "Sen hükümdarlığa layık değilsin, galebe yoluyla başa geçtin" diyerek yaptığı liyakatsizlikleri sıralarlar.⁷⁸ Makrizi, Şaban'ın sonunu hazırlayan olaylar arasında "memleket işleriyle uğraşmak yerine lehviyata dalması (şarap, şarkı dinleme, kumar türü oyunlar), iktaları gayrimeşru bir şekilde satması, kadınları ve hizmetçilerini devlet işlerine karıştırmaması, münkerleri açıktan işleyecek bir cüret göstermesi" gibi hususları sayar.⁷⁹

76 İbn Tağrıberdi, *en-Nücümü'z-zâhire*, 7: 55.

77 Makrizî, *es-Sülûk*, 4: 30.

78 Makrizî, *es-Sülûk*, 4: 31.

79 Makrizî, *es-Sülûk*, 4: 33-34.

Çocuk yaşta başa geçen bir diğler Memlük sultanı Melik Salih II. Zeynüddin Hacci ilk saltanatının birinci yılı dolmadan (783-784/1381-1382) baş emir Berkuk tarafından toplanan emirler, önde gelen ulema ve devlet ricali ile halife tarafından azledilmiştir. Hal' gerekçesi olarak "sultanın yaşının küçük olması ve iş bilmezliğı sebebiyle devlet işlerinin içinden çıkılmaz bir hal aldığı, içinde bulunulan zaman diliminin aklı başında, devlet ahvalini kontrol altına alabilecek, insanların işlerini yoluna koyacak, savaş yükünü kaldıracabilecek, yönetimi doğru dürüst yapabilecek bir sultana ihtiyaç duyması" gösterilmiş, sultanın hal' edilmesi hususunda tam bir ittifak sağlanmışır.⁸⁰

Osmanlı sultanları arasında da benzer gerekçelerle hal' edilen sultanlara örnek olarak IV. Mehmed (ö. 1104/1693) zikredilebilir. Çocuk yaşta tahta çıkmış olması, iyi bir eğitim alamaması, cahil saray ağalarından müteşekkil kişileri iktidarına ortak edip asli görevlerinden kaçınması, avı bir tutku haline getirmesi ve devletin kritik bir süreçten geçtiğı dönemde iyi idare imkanını ortadan kaldırmış olması üzerine II. Viyana bozgunundan sonra, ordu ve devlet erkanının görüş birliğı ile liyakatsizliğı gerekçe gösterilerek tahttan indirilmiştir.⁸¹ *Râşid Tarihi*'ndeki bilgilere göre Sadaret Kaymakamı Köprülüzade Mustafa Paşa aralarında Şeyhülislam Debbağzade Mehmed Efendi, Rumeli Kazaskeri Ebusaidzade Feyzullah Efendi, Anadolu Kazaskeri Abdurrahimzade Mehmed Efendi, Nakibüleşraf Seyyid Feyzulah Efendi ve "sâir ma'zûl ve mansûb-ı ulemâ ve erkân-ı devleti" seher vakti Ayasofya Camii'nde toplamıştır. Burada Siyavuş Paşa vasıtasıyla ordudan gelen karar okunmuş ve ardından padişahın azline giden yoldaki gerekçeler zikredilmiştir:

İşte âmme-i asâkir-i İslâm'ın işbu mahzarları nâlık olduğı üzere Pâdişâh-ı enâm hazretlerinin şeb ü rûz pîşe vü kârı sayd ü şikâr ve nizâm-ı umûr-ı dîn ü devlet matrûh-ı nazar u i'tibâr olup a'dâ-yı dîn bu Devlet-i Aliyye üzerine her taraftan hücûm ve memâlik-i mahrûsa hudûdunda taraf taraf vaz'-ı kadem-i şûm etmeden hâlî değıl iken bir ala bed-hâhân-ı dîn ü devlet sözüyle dünyayı birbirine katdılar. Ve bu derdin ilâcın görmeğıe kâdir olanları dâire-i saltanattan uzak yerlere

80 Makrîzî, *es-Sülûk*, 5: 140. Benzer gerekçeler gösterilerek azledilen diğler Memlük sultanları arasında Melik Said Muhammed Bereke Han, Melik Eşref Halil b. Kalavun, Melik Nasır Muhammed b. Kalavun (1. Saltanatı), Melik Nâsır Ahmed, Melik Muzaffer Hacci, Melik Nâsır Hasan, Melik Eşref Canbolat ve Melik Âdil Tomanbay zikredilebilir.

81 Abdülkadir Özcan, *İmparatorluk Çağıının Osmanlı Sultanları-III* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 58-59.

itdiler. Böyle tedbir-i mülk ü devletiyle mukayyed olmayan Pâdişâhın şer'an hal'i lâzım idüğüne şübheniz var mı efendiler? Niçün söylemez-süz? deyü cülûs husûsu karâr-dâde olduğun tahkik etdükte huzzâr-ı meclis dahi sükût ile kâimmakâm paşayı tasdik eylediler.⁸²

Bir diğer Osmanlı sultanı Genç Osman'ın (ö. 1031/1622) da tecrübessizliği ve dolayısıyla liyakatsizliği sebebiyle giriştiği işler ulema ve askerın kendisine cephe almasına sebebiyet vermiş ve nihayetinde çıkan bir isyan sonucu katledilmiştir.⁸³ Naîmâ onun büyük oranda tecrübessizlikten kaynaklanan bu tür hareketlerinin “fitneye sebebiyet verdiğini” ifade ederek öldürülmesine giden yoldaki sebepleri tek tek değerlendirir.⁸⁴ Özellikle ulema ve vüzeranın talep ve nasihatlarına kulak tıkamasının onun feci sonunu hazırladığına hususi bir vurgu yapar.⁸⁵ Osman'ın yerine amcası Mustafa'nın geçirilmek istenmesi esnasında ulemanın meşru sultan olarak Osman'ı kabul ettiği, Mustafa'nın ise akli melekelerinde zaaf olduğu hususuna dikkat çekip asi askerleri durdurma çabaları sonuç vermemiş ve ulemadan kılıç zoruyla beyat alınmaya çalışılmış, böylece Osman “hüküm gâlibin fehvasıyla” hareket edilerek azledilmiştir.⁸⁶ Naîmâ'nın Osman'ın hükümet edişine dair tespitleri şöyledir:

(...) unfüvân-ı şebâbda tahta cülûs edip bir mücerrib-i rûzîgâr âkl-ı sadâkat-kâr karîne muvaffak olmayıp mizâc-gîr ve ahmak kurenâya musâdîf olduklarından mâ-adâ İstanköylü Kapudan Ali Paşa bezl ü ihdâ ile takarrüb kesb edip vezîr-i a'zam olduktan sonra cem'-i mâl sûretinde gadr ü müsâdereye mu'tâd etmekle hayr-hâh emekdârları teb'id eyledi. Pâdişâh-ı âlem-ârâ gıralanup tedbir-i memlekete lâzım olan hüsn-i vifâk müdârâ vü ittifâk vâdîsini bi'l-küllîyye matrûh edip unf ü kahr ile kulûb-i askeri tebrîd eyledi.⁸⁷

Osmanlı sultanlarından Abdülaziz'in (ö. 1876) hal' gerekçesi olarak da diğer birçok sebebin yanında liyakatsizlik ve Şer'-i şerife mugayir davranmak gösterilmiştir.⁸⁸

82 Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 1: 319.

83 Feridun Emecen, “Osman II,” *DİA*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/osman-ii> (erş. trh. 30.08.2018).

84 Naîmâ, *Târîh*, 2: 207-10.

85 Naîmâ, *Târîh*, 2: 214-15.

86 Naîmâ, *Târîh*, 2: 218.

87 Naîmâ, *Târîh*, 2: 230.

88 “Mütercim Rüşdü, Midhat ve Hüseyin Avni paşalarla Hasan Hayrullah Efendi ekibi iş başına geldikten sonra planlarının ikinci safhasını, yani •

İstifa

Ey insanlar! Dedem Muaviye bu iş hususunda Rasulullah'la (sav) olan akrabalığı vesilesiyle kendisinden ve kendisi dışındakilerden buna daha layık kişi [olan Hz. Ali] ile nizaa girdi. Hâlbuki Hz. Ali, iman bakımından insanların en önde geleni, en fazla ilim sahibi, şeref bakımından evveli, amcasının oğlu ile yârenlik bakımından en eskisi, onun damadı, kardeşi, torunlarının babası idi. Dedem [Muaviye] ona karşı harekete geçti. Sizler de onunla birlikte hareket ettiniz. Nihayetinde işler onun lehine olacak şekilde intizam buldu. Yazılmış kader ona geldiğinde kabrinde bir başına amelleriyle baş başa kaldı. Yapıp ettiklerinin karşılığını orada buldu; işlediklerinin, düşmanlık ettiklerinin karşılığını orada gördü.

Ardından emirlik babam Yezid'e intikal etti. 'Allah dilediğini yapar, irade ettiği hükmeder.' O sizin emrinizi babasında bulunan bir hevese ittibaen üstlendi. Babam Yezid, kötü fiili ve müsrif tabiatı nedeniyle Muhammed (sav) ümmetine hükmetmeye layık değildi. Hevasına uyup harekete geçti, hataları gözüne doğru ve güzel gözüktü. Allah'a karşı cüret ettiği hususu gerçekleştirmek üzere harekete geçti ve Rasulullah'ın evladını öldürmeyi helal addetti. Ömrü kısa oldu, eseri güdük kaldı. Yaptıklarının karşılığını gördü ve pişman oldu. Ancak bu pişmanlığın bir faydası ona dokunmadı. Keşke bilseydim [kabir sorgusunda] onun ne dediğini, ona nelerin söylendiğini...

İmdi, ben sizlerin günahlarını üstlenecek değilim. Bu işi sizlere bırakıyorum. Kimi dilerseniz onu alınız, kime razı olursanız, onu atayınız. Bana olan bey'atinizin sorumluluğunu ortadan kaldırıyorum (*hal'*).

Muaviye b. Yezid (ö. 64/684)⁸⁹

Devlet başkanlığından istifa yoluyla çekilmek nadiren de olsa gerçekleşen bir iktidar değiştirme yöntemidir. Kimi durumlarda isyanlar ve iç çekişmeler nedeniyle tahttan indirilmek istenilen devlet başkanlarına da bu yol bir yöntem olarak teklif edilmiş, on-

Abdülaziz'in hal'ini ele aldılar. İşe devrin anlayışına göre şeriata uygun bir şekil vermek gerekiyordu. Bunun için Fetva Emimi Kara Halil Efendi, şeyhülslâm vasıtasıyla Midhat Paşa'nın konağına davet edildi. Midhat Paşa kendisine, 'Padişah mülk ve milleti tahrip ve müslüman beytümâlini israf etti. Halkın halini ıslah için tahttan indirilmesi düşünülüyor. Buna şer'an cevaz var mıdır?' diye sordu. Kara Halil Efendi de, 'Bu hayırlı işe çarşaf kadar fetva veririm' dedi." Cevdet Küçük, "Abdülaziz," *DİA*, <https://İslamsansiklopedisi.org.tr/abdulaziz> (erş. trh. 30.08.2018).

⁸⁹Bu alıntı XVI. yüzyıl Osmanlı dönemi âlimlerinden Hüseyin b. Hasan'ın *Letâifü'l-efkâr* (18^a-19^a) adlı eserindedir. Daha önceki kaynaklarda yer alan benzer ifadeler için bkz. Ahmed b. İshak Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî* (Beyrut: Şeriketü'l-a'lemî li'l-matbûât, 2010), 2: 169.

lar da kısmen “zorla feragat” olarak da nitelenebilecek bir yolla istifa etmek durumunda kalmışlardır.⁹⁰ İlk örneğini Hz. Hasan’ın (ö. 49/669) teşkil ettiği istifa yönteminin⁹¹ sonraki yıllardaki ilk örneği, kimi kaynaklara göre, II. Muaviye’dir (ö. 64/684). Hilafeti bırakış şekli konusu literatürde tartışmalı olmakla birlikte,⁹² II. Muaviye’nin aralarında sağlık sorunlarının da bulunduğu farklı gerekçelerin etkisiyle vazifesini terk ettiği yönünde görüş bildiren tarihçiler mevcuttur.⁹³ Konu hakkında Taberi’nin naklettiği bilgilere göre o, Şam’da insanları toplamış ve onlara hilafet yükümlülüğünü kaldıramayacağını, Hz. Ebubekir’e ittiba ederek Hz. Ömer gibi birisini kendi yerine bırakmak istediğini ama bu evsafta birini bulamadığını; Hz. Ömer’in yoluna uyarak altı kişilik bir şuraya bırakmak istediğini ama etrafında buna ehil insanlar da göremediğini belirtip insanlara çağrıda bulunarak halife olarak istedikleri birini seçmelerini talep etmiştir.⁹⁴ Belazuri de onun halifeliği kendi arzusuyla terk ettiği görüşünü benimser.⁹⁵ Onun bu kararı vermesinde hocası Amr Maksus’un “ya adaletle hükmet yahut bırak” demesinin etkili olduğu da ileri sürülür.⁹⁶ Bu gerekçelerin kabul edilmesi durumunda onun sağlık sorunları yerine özellikle Hz. Hüseyin’in şehadeti sonrasındaki olayların etkisinde kaldığı ve tecrübesizliği nedeniyle de kendisini yetersiz görüp istifa ettiği ileri sürülebilir.

İstifa yoluyla görevini bırakma olgusu Memlûk sultanları arasında da görülür. İslam tarihinde üç defa başa geçen ender devlet başkanlarından birisi olan Muhammed b. Kalavun (ö. 741/1341) ilk saltanat döneminde hal’ edilmiş, ikinci defa başa geçtiğinde ise

90 Yukarıda ele alındığı üzere sağlık sorunları da hal’ sebebi olduğu gibi kimi zaman istifa sebebi de olmuştur.

91 Hz. Hasan’ın hilafetten ayrılması ve görevi Muaviye’ye devretme sürecine dair rivayetlerin analizi için bkz. Halil İbrahim Hançabay, “Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Hasan’ın Halifeliği,” *İslami İlimler Dergisi* 24 (2019): 236-45.

92 Konuyla ilgili olarak bkz. Yiğit, *Emevîler*, 54-55; Yılmaz, “Muâviye b. Yezîd’in Halifelikten Ayrılması ve Halifeliğin Mervânîlere İntikâli,” 193-98.

93 Hüseyin b. Hasan, *Letâifü’l-efkâr ve kâşifü’l-esrâr*, 18^a-19^a.

94 Taberi, *Târihu’r-rusûl ve’l-mülûk*, 5: 530-31.

95 Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu’l-büldân* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü’l-hilâl, 1988), 226. Onun kullandığı ifade “teberree mine’l-hilâfe” şeklindedir, s. 226.

96 Mutahhar b. Tâhir Makdisî, *Kitâbü’l-Bed’ ve’t-târih* (Port Said: Mektebetü’s-sekâfeti’l-dîniyye, ts.), 6: 16-17. II. Muaviye hakkında zehirlenerek öldürüldüğü yahut veba hastalığına yakalanarak vefat ettiği şeklinde bir görüş de vardır. Taberi, *Târihu’r-rusûl ve’l-mülûk*, 5: 531.

yaklaşık on sene süren iktidarını kendi isteğiyle bırakmıştır. Hacca gitmek üzere Kahire'den ayrılıp Kerek'e geldiğinde başkente haber göndererek istifa ettiğini bildirmiştir. İstifa gerekçesini Makrizi "kafa dinlemek (*li-yesteriha hâtruhû*)" olarak belirlemiştir.⁹⁷

Memlük tarihinde halife ile sultanlığın ilk ve son kez şahsında birleştiği Müstein-Billah altı ay kadar sürdürdüğü vazifesinden istifa eden bir diğer devlet başkanıdır (815/1412). Başa geçtikten hemen sonra Melikü'l-Müeyyed Şeyh Mahmudi'yi "Nizamü'd-devle" lakabıyla taltif edip elindeki tüm yetkileri ona devretmiştir. Bu aşamadan itibaren Müstein-Billah bir süre daha sultan ve halife unvanlarını taşımakla birlikte herhangi bir yetkisi bulunmayan bir konumda kalmıştır.⁹⁸ Müstein-Billah'ın olmadığı bir ortamda bir araya gelen dört mezhep baş kadıları, emirler ve devlet görevlilerinin huzurunda sır katibi Fethuddin Fethullah ahvalin iyi olmadığını (*enne'l-ahvâle zâi'atün*), sadece halifenin başta olduğu durumda devlet işlerinin yolunda gitmediğini ve daha önce olduğu gibi başta bir sultanın bulunması gerektiğini ifade eder. Topluluğun bir talebi olarak bu husus Şeyh Mahmudi'ye iletildiğinde o, "Bu öyle bir iştir ki, bu konuda ancak ehl-i hal ve akdin rızası olursa gerçekleşebilir (*hâza emrün lâ yetimmü illâ bi-rızâ ehli'l-halli ve'l-akd*)" cevabını verir. Topluluk hep bir ağızdan emîr-i kebîrin başa geçmesine razı olduklarını söyler. Akabinde kadilkudat Şeyhülislam Celalüddin Bulkini (ö. 824/1421) elini uzatıp ona beyat eder. Topluluk içerisinden hiç kimse ona karşı gelmez. Durum Halifeye iletilip ondan saltanatı kendisine bırakmasını şahitler eliyle tespit etmesi talep edilince Halife uzun bir süre bu talebe karşılık vermez. Sonra da "kaleden inip evine gitmesine izin verilmesi, sultanın kendisine samimiyetle bağlı olması, sultana açık ve gizli her ortamda nasihat

97 Makrîzî, *es-Sülûk*, 2: 422. Burada dikkat çekici bir nokta onun yerine sultan olarak seçilen Melikü'l-Muzaffer Rüknuddin Baybars Çaşnigir'i (ö. 709/1310) kendisine naip olarak atadığını belirten Abbasi halifesi Müstekfi'nin bu atamayı bildirdiği mektubunda Muhammed b. Kalavun'un istifasını haber alınca onu hal' ettiğini ifade etmesi ve bu hal' için de bazı şerî gerekçeler zikretmesidir. Buna göre Muhammed "Müslümanların kuvvetini kırmış, birliğini ve dirliğini bozmuş, İslâm düşmanlarını Şâm ve Mısır topraklarının saldırılarına açık hale getirmiş, Müslüman kadın ve çocukların onların ellerinde köle olmasına, erkeklerin de kanlarının dökülmesine yol açmıştır." Akabinde Muhammed b. Kalavun'un tekrar iktidara talip olmasını "bâğlık" olarak görmekte ve tüm Müslümanları ona karşı kendi ve Baybars'ın sancağı altında toplanmaya çağırılmaktadır (*a.g.e.*, 2: 438).

98 Makrîzî, *es-Sülûk*, 6: 338-339.

etmesine müsaade edilmesi, kendisinin barış içinde yaşadıklarıyla sultanın da barış içinde, harp ilan ettiklerine sultanın da harp ilan etmesi” şartlarını ileri sürerek istifa eder.⁹⁹

Osmanlı Sultanı II. Mustafa (ö. 1115/1703) şeyhülislamın ve bazı devlet görevlilerinin de karıştığı “Edirne Vak’ası” yahut “Feyzullah Efendi Vak’ası” olarak kayıtlara geçen bir isyan nedeniyle istifa etmek durumunda kalmıştır.¹⁰⁰ Rifa’at Ebü’l-Hac’ın tespitine göre isyanın ana nedeni “devlet işlerinin kötü yönetilmesidir.”¹⁰¹ III. Ahmed (ö. 1149/1736) de benzer bir şekilde Patrona Halil İsyanı neticesinde istifa/tahttan zorla feragat etmiş¹⁰² ve yine Nizam-ı Cedid karşıtı isyan sonucunda III. Selim (ö. 1223/1808) de tahttan inmeyi kabul etmek durumunda kalmıştır.¹⁰³

İhtilal

Devlet başkanının askerî hareket, isyan yahut darbe sonucu tahttan indirilmesi de yaygın bir iktidar değişim yöntemidir. Kimi zaman hanedan içi çekişmelerin, kimi zaman ise farklı hanedanların birbirleriyle mücadelesi sonucunda alaşağı edilen devlet başkanları arasında halifeler tarihine konu edilenler de bulunmaktadır. Konu iki alt başlık dahilinde ele alınacak, belli başlı örneklerle bu başlıklar kapsamında yer verilecektir: *Bâğî* statüsü ve Siyasi çekişmeler/İsyanlar.

99 Makrîzî, *es-Sülûk*, 6: 339. Memlük sultanları arasında Melik Salih Hacci b. Eşref, Melik Zahir Berkuk ve Melik Nasır Ferec de istifa yoluyla görevlerini bırakmışlardır.

100 Özcan, *Osmanlı Sultanları III*, 131-33. Rivayete göre Padişah Şehzade Ahmed’in yanına gelerek “Birader, kul seni padişah istemişler” diyerek kendi rızasıyla tahtı bırakmıştır. Ayrıntılar için bkz. Abdülkadir Özcan, “Edirne Vak’ası,” *DİA*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/edirne-vakasi> (erş. trh. 29.08.2018). Silahdar’ın *Nusretname*’sinde ise II. Mustafa kendisini feryad ü figân ile karşılayanlar arasında bulunan annesine “Kul beni tahttan indirmişler. Yerime karındaşım Sultan Ahmed’i pâdişâh eylemişler. Allah mübârek eyleye. Evladlarım ve hassa câriyelerim kendüye Allah emâneti olsun” demiştir. Silâhdar [Fındıklılı Mehmed Ağa], *Nusretnâme*, 628.

101 Rifa’at Ali Ebü’l-Hac, *1703 İsyanı Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer (Ankara: Tan Kitabevi Yayınları, 2011), 16.

102 Özcan, *Osmanlı Sultanları III*, 175. Münir Aktepe, “Ahmed III,” *DİA*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ahmed-iii> (erş. trh. 29.08.2018).

103 Kemal Beydilli, “Selim III,” *DİA*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/selim-iii#1> (erş. trh. 29.08.2018).

i. Bâğî Statüsü

Ne dünyaya teslim oldum ne de dünya hayatını sevdim. Benim isyanımın tek gerekçesi Allah için gazaba gelmiş olmamdır. Onun haram kıldıklarının helal kabul edilmesidir. (...) Anneciğim bilesin ki oğlun asla bilerek bir kötülük işlememiştir. Kötü bir amel yapmamıştır. Ne bir Müslümana ne de bir zimmîye zulmetmiştir. Görevlilerimin işlediği bir zulmün bana ulaştığı ve benim de buna razı olduğum görülmemiştir. Bu türden fiilleri anında yadırgamışımdır. Rabbimin rızasının üstünde hiçbir şeyi tercih etmedim. Ey Allah'ım! Ben bunları kendimi temize çıkartmak için değil, anneme taziye amacıyla söylüyorum ki bunlarla benim için teselli bulsun.

Abdullah b. Zübeyr¹⁰⁴

Müslüman devletler arasında savaşın meşru olmaması, iki Müslüman topluluk arasındaki savaşlarda birinin meşru iktidarı temsil ederken diğersinin bâğî statüsünde kabul edilmesi fıkıh kitaplarının “bağy” bölümlerinin konusudur. Bağy anlayışının fıkıh ilmi metinlerinde kavramsallaşarak farklı veçheleriyle ele alınmaya başlamasıyla koşut bir şekilde tarih boyunca yaşanan bazı iktidar mücadelelerinin ve özellikle farklı devletler/hanedanlar arası mücadelelerin savaşa dönüştüğü durumlarda meşruiyet kaynağı olarak bu statüyü çağrıştıran ifadeler tarih kitaplarında başvurulduğu görülmektedir.

Bu açıdan dikkat çekici bir örnek Abdullah b. Zübeyr'dir (ö. 73/692). Yezid b. Muaviye'ye beyat etmeyen ve onun ölümünden sonra halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr, aralarında Süyuti'nin de bulunduğu bazı müellifler tarafından döneminin yegane meşru halifesi kabul edilir. Bu kabul yaklaşık on yıl süren hilafeti dönemindeki II. Muaviye ile Mervan b. Hakem'i gayrimeşru kabul etmek anlamına gelmekte, Abdülmelik b. Mervan'ı da belli bir dönem için benzer bir statüye koymayı gerektirmektedir.¹⁰⁵ Mamefih halifeler tarihini Emevi hanedan üyeleriyle devam ettiren metinlerdeki bilgilerde ise Abdullah b. Zübeyr'in Emevi hanedanı ve özellikle Abdülmelik b. Mervan tarafından adeta bertaraf edilmesi gerekli bir bâğî muamelesine tâbi tutulduğu aktarılır. Onun sebebiyet verdiği hadiseler ise kimi müellifler tarafından “fitne”

104 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 402.

105 Süyuti'nin de aralarında bulunduğu bazı müellifler Yezid sonrası meşru halifenin Abdullah b. Zübeyr olduğunu ileri sürerler. Bkz. *Târihü'l-hulefâ*, 348-353; Hüseyin b. Hasan, *Letâifü'l-Efkâr ve Kâşifü'l-Esrâr*, 19^b-20^b.

olarak nitelenir.¹⁰⁶ Nitekim Abdülmelik, İbnü'z-Zübeyr üzerine gönderdiği ordu komutanı Haccac'la birlikte itaat etmeleri durumunda canlarının bağışlanacağına dair bir emân da yollamıştır.¹⁰⁷ Bu emân İbnü'z-Zübeyr'in Abdülmelik tarafından bâğî statüsünde konumlandırıldığına delalet etmektedir.

Yine Abdülmelik döneminde halifelliğini ilan eden Emevi kumandanı Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as (ö. 85/704) da benzer bir statüye konularak Haccac vasıtasıyla bertaraf edilmiştir. Mamafih İbnü'l-Eş'as'ın "Kureyşli olmaması, yıllar öncesinden kendisine beyat edilmiş Kureyşî bir halifenin varlığına rağmen ikinci bir halife olarak ortaya çıkması, kendisine yapılan hilafet beyatının ehl-i hal ve akdin ittifakına mazhar olmaması"¹⁰⁸ gibi hususlar tarih kitaplarında onun da bâğî statüsünde değerlendirilmesine sebebiyet vermiş, tüm bu hususlar İbnü'z-Zübeyr'in aksine onun meşru halife olarak halifeler tarihinde yerini almasına da engel olarak görülmüş, ayrıca büyük bir fitne hareketinin başlatıcısı olarak değerlendirilmiştir.

Bâğî statüsü ve hatta kimi durumlarda eşkıya/kuttâu't-tarîk statüsünün farklı müslüman devletler arasındaki savaşlarda meşruyet unsuru olarak görüldüğü örnekler arasında Osmanlı-Memlûk mücadelesi yer alır. Bazı Osmanlı müellifleri, kendileri gibi Sünni bir İslam devleti olan Memlûklerle ve özellikle Kansu Gavri (ö. 922/1516) ve Tomanbay (ö. 923/1517) ile mücadelelerini *irtidad*, *bağy* ve *kuttâu't-tarîk* statüsünde görme eğilimindedirler. Kansu Gavri'nin bâğî yahut mürted statüsüne konulup bertaraf edilmesinden sonra Tomanbay'ın bâğî statüsünde değerlendirilmesi daha da kolaylaşmakta, "bi'l-istihkak hilafeti eline alan Yavuz'un" bâğî Tomanbay'ı idam ettirmesi de meşru olmaktadır. Sözcüleri Yavuz Sultan dönemi kadılarından olan Hüseyin b. Hasan (ö. 1529'dan sonra), Şah İsmail ile yapılan mücadele için "gazâ kavramına başvurup bunun mülhitlere karşı bir cihad faaliyeti olduğunu belirtir.¹⁰⁹ Savaşın muhatabı Memlûkler olduğunda ise iki farklı düzeye delalet eden ifadeler seçer. Kansu Gavri ile yapılan müca-

106 Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 226.

107 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 399. Haccac'ın askerlerini teşvik için kullandığı ifadeler de bu hususa delalet eder: "Görmez misiniz, sizler itaat üzeresiniz, onlar ise isyan üzerindedir." (3: 400). "Abdullah, Mü'minlerin emirine muhalefet etmiştir." (3: 405).

108 İbnü Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 66.

109 Hüseyin b. Hasan, *Letâifü'l-efkâr ve kâşifü'l-esrâr*, 55^b-56^a.

dele Şah İsmail'le yapılan mücadele ile aynıdır. Zira ulema Selim Han'a "İsmail b. Erdebil mühlittir, katledilmesi vaciptir. Mühlitle yardımlaşan kişi de mühlittir ve dolayısıyla katli vaciptir." fetvasını vermiştir.¹¹⁰ Tomanbay'la yapılan mücadelede ise daha farklı bir kavram devreye girmektedir: "Bağy." Meşru devlet başkanına karşı isyan durumunu ifade eden bu kavram kullanılmak suretiyle bir yandan Ridaniye'deki savaşın Çaldıran ve Mercidabık'takinden farklı olduğu ifade edilirken, öte yandan İslam dünyasının yegane meşru temsilcisi olarak Selim Han ilan edilmektedir.¹¹¹ Bu haliyle müellif aynı zamanda darülislamda birbirine sınır komşusu ve eşdeğer iki farklı siyasi otoritenin bulunmasını uygun görmediğini, tek meşru devletin kendisine rakip olan diğer devletlerle ilişkisinde itaat söz konusu olamıyorsa ya "ilhad" ya da "bağy" kavramını esas alan bir ilişki kurabileceğini de ihsas ettirmiş olmaktadır.¹¹²

ii. Siyasi Çekişmeler

İktidarın el değiştirme yöntemleri arasında sayı bakımından en çok rastlanan yöntem iktidar hırsının, iktidarı kendi uhdesine alma arzusunun etkili olduğu siyasi çekişme durumlarıdır. Bahsi geçen devlet başkanlarına dair listede yer alan isimlerin büyük çoğunluğu bu türden bir iç çekişme sonucu farklı hanedanların, emirlerin, devlet görevlilerinin faaliyetleri/tercihleri neticesinde tahtlarından indirilmiş gözükmektedir. Siyasi çekişmelerin sonunda alaşağı edilmesine karar verilen devlet başkanları için çoğunlukla şeriata uygun gerekçelerin üretilmiş olması, en azından hükümdar değişiminde hukukiliğe dikkat etme çabasının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Bu husus şekli bir uygulama olarak gözükse de, yeni

110Hüseyin b. Hasan, *Letâifü'l-efkâr ve kâşifü'l-esrâr*, 56^b. Müfti ve ulema-dan alınan fetvalarda "suret-i mesfûrede onlar üzerine varmak şerî olup, katü'ü't-tarîklerdir, anlar ile kıtal ve muhârebe cihâd u gazâdır"; "Kızılbaş taifesine muâvenet ve muzâharet eyleyenler, onlardan eşedd olduğuna ashâb-ı ilm fetvâ verdiler" denilmektedir. Bu fetvalar hakkında bkz. Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2016), 219-20.

111Kuşkusuz esir alma, kaçanın kovalanması, ganimet vb. hususlar bakımından da küffarla yapılan savaş ile bağilerle yapılan mücadele arasında farklar bulunmaktadır.

112Konuyla ilgili olarak bkz. Özgür Kavak, "Bir Osmanlı Kadısının Gözüyle Siyaset: *Letâifü'l-efkâr ve kâşifü'l-esrâr* Yahut Osmanlı Saltanatını Fıkıh Diliyle Temellendirmek," *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2012): 95-120. Tomanbay'ın konumuna dair Osmanlı nezdindeki değerlendirmeler için bkz. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, 247-49.

yöneticilerin iktidarın meşruiyet kaynağına dair bilgi sahibi oldukları ve bu hususa dikkat ettiklerini göstermeye yönelik bir çaba içerisinde oldukları anlaşılmaktadır.

İç çekişmeler sonucu gerçekleşen hükümdar değişimleri büyük oranda alaşağı edilen devlet başkanının canına mal olmakla birlikte zaman zaman tahtından olan devlet başkanının canının bağışlandığı ve gözüne mil çekilmesi, hapse atılması, sürgüne gönderilmesi yahut serbest bırakılması gibi seçeneklere başvurulduğu anlaşılmaktadır. Bu türden hükümdar değişikliklerinin Emevi ve Abbasi örneğinde olduğu üzere, devletin zeval bulmaya başladığı dönemlerde arttığı görülmektedir. Mamafih belli bir hanedanlık geleneğine tam manasıyla yaslanmamaları hasebiyle siyasi çekişmeler Memlûklerin hemen her döneminde etkili bir sebep olmuştur. Osmanlılarda da bu kabil iktidar değişiklikleri daima hanedan içinden bir başkası lehine sonuçlanmıştır.

Her bir isyan süreci özellikle devletin yapısında ve sürekliliğinde hükümdarların konumu ve gücünü tespit başta olmak üzere siyasi süreçlerin takip ve analizinde oldukça elverişli açılımlara imkan verecek özelliktedir. Makale boyunca konu edindiğimiz sorular çerçevesinde özellikle genel maslahatı gözetme iddiasındaki farklı grupların rekabeti, ulemanın rolü ve etkisi, yeni devlet başkanının seçimiyle birlikte devlet kademelerinde sürekliliğin nasıl sağlandığı, halkın süreç içerisindeki rolü ve gelişmelerden nasıl etkilendiği gibi birçok husus açısından farklı soruları beraberinde getirecek verimli bir inceleme sahasıdır.¹¹³ Mamafih makale sınırlılığı içerisinde aşağıda seçilmiş birkaç örnek üzerinde kısaca durulacaktır. İsyân esnasında her iki tarafın da dinî meşruiyet arayışı içerisinde olmaları, ulema fetvalarının hemen her hadisede aranıyor olması siyasi meşruiyeti temin açısından şeriatın merkezi konumunu göstermektedir. Bu gerekçelerin her daim şekli gerekçeler olduğunu söylemek de mümkün değildir.

Emevi hanedanı arasında iç çekişmelerin hal' ile sonuçlandığı bir örnekte yaklaşık yetmiş gün devletin başında kalan halife İbrahim b. Velid (ö. 132/750) ülke içi istikrarı bir türlü sağlayamamış ve iç çekişmeler nedeniyle kendisini silah gücüne başvurarak hal' edip

113Ebü'l-Hac'ın 1703 *İsyânı Osmanlı Siyasasının Yapısı*, 187'de özellikle devlet başkanlarını sınırsız yetkilerle donanmış mutlak hükümdar olarak tasvir edip onun karizması, karakteri ve tarzı ile kurduğu düşünülen hâkimiyet anlayışına eleştiri getirip "hükümdarın dayandığı ve yönetsel süreçlerin sürekliliğinin altında yatan bir yapının" varlığına dikkat çekmektedir.

halifeliğini ilan eden Mervan'dan eman isteyerek ona beyat etmiş ve hayatını kurtarmıştır.¹¹⁴

Abbasi halifelerinden Ebü'l-Abbas Müstain-Billâh (ö. 252/866) da uzun süren iç çekişmeler sonucunda muhasara altında tutulan ve oldukça zor durumda kalan Bağdad halkının talebi üzerine halifelikten istifa ederek Mu'tez-Billah'a beyat etmiştir. İstifası ve diğer şartlar kadılar ve diğer bazı görevliler tarafından kayıt altına alınmıştır.¹¹⁵ Mu'tez-Billah (ö. 255/869) da çok geçmeden Bağdad'daki Türk komutanlarla girdiği nüfuz mücadelesi neticesinde istifa etmek zorunda kalmıştır.¹¹⁶

Siyasi çekişmeler sonucu iktidar değişimleri Harun Reşid'in oğulları Emin (ö. 198/813) ve Memun (ö. 218/833) örneğinde olduğu gibi zaman zaman kardeşler arasında, Cafer Mütevekkil-Allellah (ö. 247/861) ile oğlu Müntasır-Billah (ö. 248/862) arasında olduğu üzere baba-oğul arasında yaşanan mücadeleler sonucunda da gerçekleşmiştir. Kendisine karşı başlatılan bir isyan neticesinde öldürülen Abbasi halifesi Muktedir-Billah'ın (ö. 320/932) alaşağı edilmesinde etraftaki güç sahiplerinin iktidar hırsı gerekçe gösterilirken aynı zamanda onun ahlaki ve siyasi zaaflarına da işaret edilerek israfa varan harcamaları, kadınların sözünü dinlemesi, vezirleri sürekli azletmesi gerekçe gösterilir.¹¹⁷

Memlük dönemi –farklı dönemlerdeki hanedanlık kurma teşebbüslerinin akim kalmasının da etkisiyle– büyük oranda iç çekişmelerin siyasi iktidar değişiminde etkili olduğu bir dönemdir. Bu durum, belli bir hanedana dayanmayan iktidarların siyasi süreklilik ve istikrar açısından dezavantajlı konumda olduğunun da önemli bir göstergesidir.¹¹⁸

Osmanlı sultanlarının değişiminde de siyasi çekişmeler ve isyanların etkisi olmakla birlikte saltanat ve hilafet, Memlüklerden farklı olarak hanedan içinde kalmaya devam etmiştir. Birden çok sebebin zikredildiği taht değişiklikleri içerisinde özellikle Genç Osman (ö. 1031/1622), İbrahim (ö. 1058/1648), IV. Mustafa (ö. 1223/1808) ile II. Abdülhamid'in (ö. 1918) alaşağı edilmelerinde siyasi çekişmelerin rolü belirgindir.

114Süyuti, *Târihü'l-hulefâ*, 410.

115Süyuti, *Târihü'l-hulefâ*, 555-56.

116Süyuti, *Târihü'l-hulefâ*, 558. Onun da istifası kadı İbn Ebi's-Şevarib ve diğer şahitler huzurunda gerçekleşmiştir.

117İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihâye*, 11: 192.

118Bu yolla alaşağı edilen sultanlar için makalenin EK kısmındaki listeye bakılabilir.

SONUÇ: “EL-MÜLKÜ AKİMÜN / HÜKÜMDARLIĞIN SOYU KESİKTİR”

Biliniz ki –Allah sizlere merhametiyle muamele etsin- *mülk akimdir*. Veraset yoluyla ne bir kimse kendisinden önce gelene halef olabilir, ne de bu iş atadan oğula intikal eder.

Mısır Abbasi Halifesi Müstekfi-Billah (ö. 740/1340)¹¹⁹

Tarihten tefsire, dil ve edebiyat eserlerinden tabakat metinlere kadar hemen her edebî türde kendisine yer bulan *el-Mülkü akimün* ifadesi esas itibariyle hükümdarlık makamına gelenlerin tek başlarına oldukları, kendi iktidarları söz konusu olduğunda oğulları dahil herkesin kendilerine rakip olarak değerlendirilebileceklerini ve olduğunda hükümdarların akrabalık ilişkilerinin bir yeri bulunmadığını ifade eder.¹²⁰ Yine özellikle tarih kitaplarına yansıdığı haliyle akrabalar yahut dostlar arası taht kavgaları taraflardan birinin ölümüyle sonuçlandığında kazanan taraf üzüntüsünü dile getirmekle birlikte bir nevi teselli ifadesi ve durumun bu noktaya gelmesinin kaçınılmaz olduğunu beyan için *el-mülkü akimün* tabirine başvurur.¹²¹ Mısır Abbasi Halifesi Müstekfi-Billah ise yukarıdaki ifadeyi hal’ ettiği sultan Muhammed b. Kalavun’un (ö. 741/1341) yerine onunla herhangi bir akrabalık ilişkisi bulunmayan II. Baybars’ı (ö.

119 Makrîzî, *es-Sülûk*, 2: 438. İfade Müstekfi-Billah’ın Müslüman emirlere ve askerlerine hitaben Melikü’l-Muzaffer Rüknuddin Baybars Çaçnigir’i (ö. 709/1310) sultanlığa tayin ettiğini bildirmek üzere yazdığı bir mektupta yer almaktadır.

120 “*Akim* veledi olmayan er kişiye de vasf olur. (...) Ve ‘Arabların “*el-mülkü akimün*” kavilleri mülk ve saltanat babında neseb nâfi’ olmadığına mebnîdir, zîrâ mülk ve saltanat talebi zımnında eb ve veled ve ah [kardeş] ve ‘amm [amca] gibi ekârib katl ve itlâf olunur.” Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu’l-Basît fi Tercemeti’l-Kâmûsu’l-Muhît*, <http://www.kamus.yek.gov.tr/> (erş. trh. 03.08.2018)

121 Mesela bkz. Taberi, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk*, 6: 161; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 12: 140; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü’z-zâhira*, 8: 263. Bu ifadenin İslam tarihinde ilk defa kullanıldığı örneklerden biri Emevi halifesi Abdülmelik’e aittir. Onun, Musab b. Zübeyr’in kendi adamları tarafından öldürülmesi üzerine Musab’ın kendisinin en çok sevdiği, bir araya gelmekten en çok hoşlandığı kimse olması hasebiyle çok üzüldüğü ve “fakat mülk akimdir” diyerek kendisini teselli ettiği ifade edilir. İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6: 114; Muhammed b. Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ: et-Tabakâtü’l-hâmise mine’s-sahâbe*, haz. Muhammed b. Sâmîl Süleyymî (Tâif: Mektebetü’s-Siddîk, 1414/1993), 2: 88.

709/1310) tayin ettiğini ifade ederken kullanmakta, böylece ifadeye farklı bir boyut katmaktadır.

Aynı ifadenin farklı yorumlarında da görüldüğü üzere tarih kitaplarına yansıdığı haliyle İslam devletlerinde iktidar değişimi yolları ve gerekçeleri tek düze bir yapıyı değil, içinde bulunulan duruma ve şartlara göre şekil alabilen dinamik bir süreci kapsar. Bu süreç devlet başkanlarının meşruiyet sorununu, iktidar değişimi probleminin ele alındığı kavramsal çerçeveyi, bu konuda ne türden teorik tartışmalara yer verildiğini kısacası İslam tarihindeki tecrübeyi gösterecek zengin bir malzeme üzerinden takip edilebilmektedir. Devletlerin tek düze bir rejim modelini tatbik etmedikleri, yönetim modellerinin hem devletler değiştikçe değiştiği hem de aynı devlet içerisinde farklı şekiller alabildiği hususu göz önüne alındığında mezkûr malzeme verimli açılımlara imkan tanımaktadır.

Bu çalışma, özellikle tarih metinlerindeki iktidar değişimi mekanizmalarına yönelik değerlendirmelerin büyük oranda siyasi-fıkhi literatürün çizdiği çerçeveyi dikkate aldığı ortaya koymaktadır. Tarih yazarları, iktidar değişikliklerine dair aktardıkları bilgilerde –kuşkusuz istisnalar olmakla birlikte– büyük oranda hem beyat akdinin siyasi meşruiyeti sağlama yolu olduğunu ifade eden hem de hal' gerekçelerini dikkate alan açıklamalara yer vermektedirler. Başa geçenin kayd-ı hayat şartıyla devlet başkanı olmasına imkan tanıyan beyat akdinin bağlayıcılığı, tahttan indirilecek olan kişide bir takım problemlerin tespit edilmesini şart koşmakta, metinlere yansıdığı hâliyle de bu şartlara büyük oranda riayet edilmektedir. İslam toplumlarında şeriatın belirleyici konumu hem devlet başkanını seçiminde hem de devlet başkanlarının hal' edilmesinde mutlak manada dikkate alınmakla birlikte, süreç içerisinde “ideal” olarak nitelenecek durumun dışına çıkılan uygulamaların görüldüğü mamafih tüm bunlarda dahi –şeklî olarak da olsa– her türden tasarrufun hukuki/şerî çerçevenin dikkate alınarak icra edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

“Saltanatla başlayan süreçte hükümdarları mutlak yetkilerle donatıp hukuki-ahlaki herhangi bir ilkeyle mukayyet olmayan bir hanedanlık tasavvuruna” sahip olan bazı çağdaş yazarlar, zaman içerisinde oluşan ulema ile siyasiler ve askerlerden müteşekkil “devlet ricalinin” devletin gidişatını düşünmeyen, reayanın durumunu gözetmeyip sadece kendi çıkarlarını kollayan birer memur oldukları sonucuna varmaktadırlar. Bu makale, özellikle tarih kitaplarındaki verilerle yeniden gözden geçirilmesi durumunda, bu iddiaların yetersizliğini göstermeye çalışmaktadır. Hanedanlık modelinin

uygulandığı devletlerde mevcut devlet başkanlarının da kendilerinden sonra devletin gidişatını düşündükleri, bu sebeple yerlerine hazırladıkları adayların yetişmesine hususi bir ehemmiyet verdikleri açıktır. Benzer bir şekilde, devlet ricali olacak her türden kesimin eğitimine hususi bir ehemmiyet verilmesi ve liyakat esaslı bir bürokratik yapının devletin ömrünü yaşatacağı anlayışı siyasi tecrübenin ilk elden ulaştığı ve dikkate aldığı bir husustur. Bu konuda yorum ve değerlendirme yaparken ulema ile askerî ve mülki erkan nihayetinde ehl-i hal ve akd olarak da öne çıkan kişiler olarak görülmeli, devlet başkanlarının siyaset yapımında ve iktidarın işleyişinde söz sahibi oldukları göz ardı edilmemelidir.¹²² Özellikle reaya ile siyasi otorite arasında aracılık rolüne de sahip olan ulemanın meşruiyet kriterini tayinde merkezî bir konumunun olduğu, somut yaptırımlara sahip olmasa da, haiz olduğu otorite sayesinde iktidar üzerinde önemli bir baskı unsuru olduğu açıktır.

Tarih metinlerine yansıdığı haliyle hanedanlık modelinin kabul gördüğü dönemlerde ehliyet ve liyakat ilkelerine bağlılık oldukça üst düzeyde tatbik edilebilmiş, bu sebeple hanedanlık birçok müellif bakımından adeta ideal yönetimin yegâne formu olarak görülmüş; özellikle Osmanlı döneminde Batı siyasal tecrübesinde görülen demokratik teşebbüsler gerekli birikimi ve ehliyeti olmayan insanların siyasi işlere karışmasının getireceği problemler nedeniyle küçümsenmiştir.¹²³

Çocuk yaşta başa geçen yöneticilerin olduğu dönemlerde mutlaka bir veli/vasi yahut müdebbirü's-saltana benzeri bir görevli-

122 Hanedanlık modelinde büyük oranda veliahtlık uygulaması söz konusu olduğundan veliahtların ahlaki/dinî çerçevede ayyuka çıkan problemlerinin görülmeye başlanması ulemanın başında bulunduğu mezkur çevreleri harekete geçirmiş, bu evsafaftaki kişilerin başa geçmelerinin önü alınmaya çalışılmıştır. Sözgelimi "içkiye, kadınlara, av partilerine düşkün hafifmeşrep bir kişiliğe sahip olduğu, zamanının çoğunu eğlence ve şiir meclislerinde geçirdiği ve 'fisku fücur'a daldığı rivayet edilen" Emevi halifesi II. Velid'in aleyhinde ulemadan, hanedan mensuplarından ve valilerden oluşan topluluk Hişam'ı veliahdı değiştirmeye teşvik etmişlerdir. Dönemin ünlü âlimlerinden İbn Şihab Zühri de bu kişiler arasında yer almaktaydı. Bkz. İsmail Hakkı Atçeken, "Velid II," *DİA*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/velid-ii> (erş. trh. 21.07.2018). II. Velid'in bizzat Hişam tarafından da öğüt ve uyarılarla sefahat hayatından vazgeçirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Belâzûrî, *Ensâbü'l-üşrâf*, 9: 127.

123 Konuyla ilgili bkz. Marinos Sariyannis, "Ottoman Ideas on Monarchy before the Tanzimat Reforms: Toward a Conceptual History of Ottoman Political Notions," *Turcica* 47 (2016): 33-72.

nin de atanmış olması hem devletin süreklilik ve istikrarının sağlanması hem de birçok tasarrufun hukuki geçerliliği bakımından şerî ilkelerin dikkate alındığını gösterir. Tüm bunların yanında ve özellikle hal' etmede rolü olanlar arasında ayrıca veliaht tayin edilenler ile güçlü askerî komutan ve vezirlerin yer aldığı da göz önünde tutulduğunda, bir nevi “devlet aklının” ve “şerî-siyasi taakkul” olarak nitelenmesi mümkün olan bir tutumun iktidar değişiklikleri söz konusu olduğunda devreye girdiği, mevcut devlet başkanının muhtelif problemler nedeniyle devlet işlerini yürütemediğinin hissedildiği durumlarda ehl-i hal ve akd konumundaki bu grubun harekete geçerek farklı tedbirleri istişare edip devletin bekasını sağlamaya matuf kararlar aldığı makale boyunca yer verilen örneklerden anlaşılmaktadır.¹²⁴

İktidar değişiminin kimi durumlarda devlet başkanının canına mal olduğu açıktır. İncelenen 129 halife/devlet başkanı içerisinde alaşağı edilen 60 küsur kişinin yaklaşık üçte biri öldürülmek suretiyle iktidardan el çekirilmiştir. Bu durum kayd-ı hayat şartıyla seçilen devlet başkanının büyük oranda katlini gerektirecek bir gerekçe sebebiyle iktidardan indirildiği kabulüyle ilişkilidir. Bu, bir yönüyle elinde güç bulunduran birinin hal' mekanizmasına direnmesinin doğal bir sonucu olarak da görülmelidir. Yine hayatta

124Bu konuda Osmanlı tecrübesine dair biri İtalyan diğeri Fransız iki farklı yazarın değerlendirmelerine işaret etmek yerinde olacaktır. Giambattista Toderini, Ekim 1781-Mayıs 1786 yılları arasında kaldığı İstanbul'daki tecrübesine dair yazdığı kitabında “Osmanlı siyasetini müstebit ve keyfi olarak görmek isteyen müelliflerin fikirlerine iştirak etmiyorum” demekte ve dinî idare tarzı” olarak tavsif ettiği Osmanlı nizamını “sultanın istibdadının önünde büyük engel çıkartmakta, şeriata karşı gelmelerini engellemekte ve milletin haklarını korumaktadır” ifadeleriyle tavsif etmektedir. Şeriatın bu gücünün ihlaline dair gözlemleri ise şöyledir: “eğer hükümdarın emirleri ve idaresi dini nizamlarla uyum sağlamazsa ve despotizmle millî istemi ve dini emirleri ihlal ederse, ya da şeriati göz ardı ederse, Şeyhülislâm muhalefetini bildirir. Halk ve şeriat nâmına yapılan üç ihtardan sonra mürted ve idâreye liyâkatsız ilan edilir. Bu andan itibaren hükümdarlık sıfatını kaybeder. Tahttan indirilir ve hapse atılır. Bazen de idam edilir. Osmanlı Tarihi bunlara örnek olarak; II. Osman, I. Mustafa, İbrahim ve IV. Mehmed'i vermektedir.” (Giambattista Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü ve Edebiyatı*, çev. M. Serdar Bekar [İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018], 41-42). Bu satırları İtalyancadan Fransızcaya 1788 yılında tercüme eden Rahip de Courmand ise bu kısma düştüğü dipnotta “Burada sadece İtalyanca aslını tercüme ile iktifa ediyoruz. Fakat halkın, sultanın otoritesinin boyunduruğuna karşı gösterdiği bu ihtilalci zihniyeti ve başıbozukluğu mutlak suretten reddediyoruz” demektedir. (a.g.e., 42, dpt: 89).

kalan devlet başkanının “fitne” unsuru olarak İslam toplumunu ve ülkesini tehdit etmesi de mümkündür. Bu sebeple bu türden kaygıların olmadığı durumlarda devlet başkanları öldürülmeksizin sadece görevden alınmış, kimi örneklerde görüldüğü üzere daha sonrasında serbest bırakılmış, bazı daha riskli durumlarda ise göze mil çekme ve hapse atma yahut ev hapsinde/sürgünde gözetim altında tutma vb. gibi iktidardan uzaklaştırıcı yollar izlenmiştir. Osmanlı döneminde hal’/istifa sonrası görevi terk eden devlet başkanı için uygulanan prosedür öldürülme seçeneğinin yerini giderek “zorunlu ikamete” bırakması şeklinde gelişmiştir.

Devlet başkanını iktidardan indirme talebinin birden çok sebebi olabildiği gibi bazen farklı sebepler gerçek sebebi örtebilmektedir. Mamafih bu çalışmada biraz da tarihî realitenin gerçek manasıyla ne olduğundan ziyade tarihî metinlerinin neyi öne çıkarttıkları hususunun da –özellikle siyasi düşüncenin seyri açısından– kıymetli olduğu düşüncesinden hareket edilmiştir. Zira daha ziyade devlet başkanlarının vefatlarından sonra yazılan bu metinler, geçmişe yönelik tespitler yanında ve belki de öncelikli olarak mevcut ve gelecekteki devlet başkanlarına geçmiş siyasi tecrübeyi aktarmayı hedeflemekte, bu açıdan da kendi inanç ve düşünce dünyalarındaki ideal durum uyarınca değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bu sebeple şeriata uygun davranmanın gerekliliği ilkesi daima öne çıkarılmakta, iktidar hırsı, iç çekişmeler ve şahsi ihtiraslar gibi hususların etkili olduğu olaylarda dahi devlet başkanının bu ilkenin ihlaliyle ilgili problemleri varsa bunlar vurgulanmaktadır.¹²⁵ Nitekim olumlu evsafiyla maruf olan devlet başkanlarının bu yönlerinin vurgulu bir şekilde aktarılması da müelliflerin benzer kaygılarının etkili olduğunu, mevcut ve gelecekteki devlet başkanlarına bir istikamet çizme hedefini taşıdıklarını gösterir.¹²⁶ Tarih kitapları sıklıkla meşru, dindar ve adil devlet başkanlarını sahiplenen ve on-

125 Kimi araştırmacılar ikna edici deliller serdetmeksizin azil sebeplerinin büyük oranda siyasi olduğu, hukuki gerekçelerin “meselenin kılıfına uydurulması” rolü gördüğünü ileri sürerler. Aydın, “Hal’.”

126 Halifelerin dindar yaşamları, hakkaniyetli oluşları, tevazuları gibi hususlara yapılan vurgular böyledir. Kimileri için şeriati ihya etmek/destek çıkmak hususi olarak da vurgulanır. Mesela Müsterşid Billah ile ilgili böyle bir ifade için bkz. Süyuti, *Târihü'l-hulefâ*, 663. Osmanlı sultanlarına yönelik bu kabil vurguları “tecdîd” kavramı çerçevesinde ele alan bir çalışma için bkz. Kavak, “Siyasî Tecdîd ve Osmanoğulları,” 369-408.

ları taltif eden örneklere yer verir. Böylece matlup siyasetin Allah ve reaya nezdindeki karşılığına vurgu yapılır.¹²⁷

Hukuken kayd-ı hayat şartıyla başa geçmenin meşru olduğu ve özellikle askerî bürokrasiyi elinde tutan bir yapıda, iktidar değişikliği yapmanın kolay olmayacağı açıktır. Buna rağmen bu makale boyunca görüleceği üzere, farklı gerekçeler öne sürülerek % 50'yi aşan oranda bir iktidar değişikliği yapılabilmektedir. Burada özellikle ulemanın rolüne hususi bir dikkat çekilmelidir. Ulema başından itibaren siyasilerde bulunması gereken evsaf arasına ilmî yeterlilik maddesini koymuş, bunun olmadığı durumlarda bu eksikliğin âlimler eliyle giderilmesi gerektiğini tüm taraflara kabul ettirerek siyasetin müdahale alanını sürekli daraltmıştır. Böylece süreç içerisinde yeterli/gerekli evsafı bulunmayan kişilerin başa geçmeleri durumunda şerî çerçevenin olabildiğince korunmasını sağlamıştır. Bu süreçte zirve yaklaşımı Osmanlı uleması temsil etmektedir.¹²⁸

Özellikle hanedanlık modelinin hakim olduğu farklı dönemlerde ve devletlerde gerekli evsafı her daim haiz olamamaları nedeniyle devlet başkanlarının daha sembolik bir konuma hapsedilmesi anlayışı benimsenmiş, onların yerine vezir, *müdebbirü's-saltana*, saltanat naibi, vezir-i azam/sadrazam gibi liyakatini ve rüşünü ispatlamış devlet adamları tarafından doldurulacak makamlar ihdas edilmiştir. Osmanlı sultanlarının giderek siyasetin icra sahnesinden çekilmesiyle aslında iktidarın icra sahibi olarak sadrazamlar ve diğer devlet ricali öne çıkmıştır.¹²⁹ Dolayısıyla siyasetteki/iktidar-daki değişimlerin bu ikinci adamlar üzerinden takibi elinizdeki ça-

127Sözgelimi birçok olumlu evsafa anılan Müsterşid-Billah'ın (ö. 529/1135) Irak Selçuklu hükümdarı Mes'ûd b. Muhammed Tapar (ö. 547/1152) tarafından esir edilmesi üzerine Bağdad ahalesinin "çarşı pazarda başlarına toprak çalarak matem havasına girdikleri, ağlayıp dövündükleri, kadınların dahi sokağa dökülerek ağıt yaktıkları, halifenin iyiliklerini sayıp dök-tükleri, tüm ahalinin Cuma namazının kılınmasına ve hutbe okunmasına mani oldukları" bu kabil kaygılarla aktarılır. Süyuti, *Târîhü'l-hulefâ*, 664. Bu makalenin benzer soruları tarih boyunca olumlu özellikleriyle anılan devlet başkanlarına dair değerlendirmeler çerçevesinde de ele alınabilir.

128Konuyla ilgili detaylı bir inceleme için bkz. Abdurrahman Atçıl, *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire* (New York: Cambridge University Press, 2017), xiv, 259.

129Abou-el-Haj, *1703 İsyanı, Osmanlı Siyasetinin Yapısı* kitabında özellikle Osmanlı siyasi tarihini "karizmatik liderlik temel ilkesi çerçevesinde düşünerek idari meselelerde sarayın mutlak belirleyici olduğu" kabulünü eleştirerek farklı iktidar gruplarının yönetimdeki etkisini ortaya koymaya çalışmakta ve 1703 isyanının "sultanın azalan önem ve gücüne işaret ettiğini" ileri sürmektedir; bkz. 138-39.

lışma boyunca öne sürülen iddiaların sıhhatini test etme açısından da oldukça elverişli sonuçlar verecektir. Tarih boyunca 36 padişah değişikliğine karşın 230'a yakın sadrazamın üstelik farklı dönemlerde birden çok kere bu vazifeye getirilmeleri sebebiyle 300'e yakın bir sayıda başa gelip gitmesi aslında Osmanlı özelinde iktidar değişiminin belli bir prosedüre tâbi olarak işlediğini göstermektedir. Şu halde “ikinci adamların” azil gerekçelerinin müstakil bir şekilde bu makaledeki sorular ışığında incelenmesi gerekmektedir.¹³⁰

Mevcut bulgular ışığında hem ulemayı ve onların şahsında Sünni düşünceyi hem de büyük Müslüman toplulukları başa gelen kişi kim olursa olsun ona mutlak itaatle suçlayan çağdaş bazı yazarların iddiaları yeniden sorgulanmalıdır. Bu makalenin ortaya koyduğu hâliyle şartların olgunlaştığı durumlarda hiç de azımsanamayacak derecede iktidar değişikliğine gidildiği açıktır. “Şerî-siyasi taakkul” olarak nitelediğimiz bir süreç içerisinde farklı güç odakları devletin gidişatını gözlemlemekte, genellikle hukuki yahut diğer başka sebeplerle azledilmesine karar verilen sultanın yerine alternatif bulunmasıyla başlayan hal' süreci fitne meselesinin halledilmesi yani bu yeni kişinin askerî/bürokratik destek bulmasıyla fiiliyata dönüşmekte ve akabinde hal' işlemi gerçekleşmektedir. İktidar boşluğuna mahal verilmemesi, şerî birçok hükmün geçerliliği kendisine bağlı olan devlet başkanının yok olduğu bir zaman diliminden sakandıran metinlerle uyumludur. Yine iktidar değişikliğinin doğası gereği kolay gerçekleşmediği bir siyasal tecrübede baştaki yöneticinin değiştirilip değiştirilmemesi meselesinden ziyade onun iktidar alanını daraltıp bu alanı ulema ve değiştirilmesi daha kolay olan ikincil siyaset adamlarının eline verme yönündeki teşebbüsler başlı başına anlamlıdır ve “şerî-siyasi taakkulün” şeriatın hakimiyetini sağlama bakımından ürettiği bir çözüm olarak görülmelidir.

İktidar değişikliğine gidilemeyen durumlarda, mezkûr taakkul ameliyesi vesilesiyle birden çok daha mühim hassasiyet devreye girmekte ve hem dahili hem de harici tehdit unsurları göz önüne alınmaktadır. Dahili kargaşanın ifadesi olarak “fitne” tehlikesi dikkate alınırken bu fitne neticesinde İslam devletinin tehlikeye düşmesine mani olmak endişesi harici etkenlerin gözetildiğini ortaya koyar. Zira farklı din mensuplarının hükümran olduğu dev-

¹³⁰Bu konuda sadrazam biyografilerine tahsis edilen metinlerin incelenmesi oldukça elverişli bilgiler tedarik edecektir. Yine İsmail Hami Danişmend'in *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 5. ciltte özellikle görev süreleri ve azil sebeplerini vermesi açısından önemlidir.

letlerarası ilişkilerde savaşın esas olduğu bir dünyada bu husus anlaşılabilir. Tarih kitaplarına yansıdığı haliyle devlet başkanının alaşağı edilemediği durumlarda reaya “sabır ve itaat seçeneğinin tavsiye edilmesi” aynı zamanda olan tüm olayları Allah’ın iradesinin tecellisine bağlayan, zulümle kimsenin abâd olamayacağı ve Allah’ın zulme rıza göstermeyerek mutlaka zalimlerden intikamını alacağına yönelik inançtan kaynaklanır. Bu inanç hem devlet ricali hem de reaya arasında baskındır.¹³¹ Ulema için vazgeçilmez olan ne devlet başkanları ne de “devlet” olarak nitelenen hanedanlıklardır. Esas olan “şeriata ittiba” ilkesidir.

Şu halde siyasi muhalefet-itaat dengesini yalnızca iktidar değişikliğine bağlamak yerine ulema ve reaya nezdindeki bu türden kabullerin de aslında “meşruiyet” sorunu çerçevesinde anlamlı “direniş” ve “muhalefet” yolları olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.¹³² Netice itibariyle iktidar değişiminin diğer medeniyetlerdeki tecrübelerle mukayesesi, birbirinin çağdaşı olan siyasi yapıların bu açıdan incelenmesi özellikle iktidar-meşruiyet ve hukuk-siyaset ilişkisinin tarih içerisinde aldığı durumu göstermesi bakımından önemli sonuçlar sunacaktır.

131 Naima’nın tarihi olayları değerlendirirken kullandığı şu ifadeler oldukça dikkat çekicidir: “Çün bu âlem-i esbâbda her şeyin sebebi mukadder ve müsebbibü’l-esbâb bir yüzden tasarrufunu izhâr ettiği mukarrerdir, bu vak’anın dahi esbâb-ı müteaddidesi tedric ile sübut bulup vaktinde vak’a dahî zuhura geldi.” *Târih*, 2: 207. “Arap Baharı” olarak nitelenen süreçte de mevcut yapıları savunan ulema ile muhalif kanadı destekleyen ulemanın söylemlerinin analizi tarih kitaplarına yansıyan yaklaşımların büyük oranda tekrar ettiğini göstermektedir. Bu açıdan Said Ramazan Butî ile Yusuf Karadavî’nin tartışması oldukça öğreticidir. Ramazan Biçer, Fehmi Soğukoğlu, “Arap Baharının Dinamiği: Ulu’l-Emre İtaatın Teolojisi (Yusuf Kardavi ve Ramazan Butî Örneği),” *Kelam Araştırmaları* 10 (2012): 19-30.

132 İslam dünyasında tarih boyunca vuku bulan çok sayıda “isyan” girişimi de bu gözle ayrıca incelenmelidir. Devlet başkanını değiştirme noktasına gelemediği için “isyan” olarak nitelenen bu teşebbüslerin arka planlarında yer alan gerekçelerin tarih kitaplarına nasıl yansıdığı İslam toplumlarının itaat-muhalefet ilişkisi açısından nasıl bir tutum geliştirdiklerini tespit etme açısından oldukça dikkat çekici sonuçlar verebilir. Yine yöneten yönetilen arasındaki ilişkide ikincilerin bütünüyle pasif/gerçeği kavrayamayan konumda olmak yerine iktidar odaklarına karşı farklı direniş yolları ürettikleri yönündeki tespitlerini “kamusal senaryo” ve “gizli senaryo” kavramsallaştırması çerçevesinde ele alan bir çalışma için bkz. James C. Scott, *Tahakküm ve Direniş Sanatları*, çev. Alev Türker (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018).

Ek: Hal', İstifa veya İhtilal Yoluyla İktidardan El Çektirilen Devlet Başkanları

Sayı	Hanedan/Devlet Adı	Devlet Başkanı	Görevi Bırakma Şekli/Sebebi	Kaçıncı Devlet Başkanı Olduğu
1	Emeviler (14/4) (Abdullah b. Zübeyr'in ilavesiyle 15/5)	Muaviye b. Yezid	İstifa	3
2	Emeviler/Müstakil	Abdullah b. Zübeyr	Şehadet/Bâğî statüsü	-
3	Emeviler	Velid b. Yezid	Hal'/Öldürülme/Seriata ittiba ilkesinin ihlali	11
4	Emeviler	İbrahim b. Velid	Hal'/Serbest bırakılma/ Liyakatsızlık/Siyasi çekilme	13
5	Emeviler	Mervan b. Muhammed	İhtilal/Öldürülme/Devletin sonu	14
6	Abbasiiler (37/14)	Muhammed Emin	İhtilal/Öldürülme/Siyasi çekilme	6
7	Abbasiiler	Cafer Mütevekkil-Alellah	İhtilal/Öldürülme/Siyasi çekilme	10
8	Abbasiiler	Ahmed Müstain-Billah	İhtilal/Öldürülme/Siyasi çekilme	12
9	Abbasiiler	Muhammed Mu'tez-Billah	İhtilal/Hapis/Siyasi çekilme	13
10	Abbasiiler	Cafer Mühtedi-Billah	İhtilal/Öldürülme/Siyasi çekilme	14
11	Abbasiiler	Cafer Muktedir-Billah	İhtilal/Öldürülme/Siyasi çekilme	18
12	Abbasiiler	Muhammed Kahir-Billah	Hal'/Göze mil çekimi ve hapis/Siyasi çekilme	19
13	Abbasiiler	İbrahim Mütteki-Lillah	Hal'/Göze mil çekimi ve hapis/Siyasi çekilme	21

14	Abbasiler	Abdullah Müstekfî-Billah	Hal' / Göze mil çekimi ve hapis/Siyasi çekisme	22
15	Abbasiler	Ebu'l-Fazl Mutî-Lillah	İstifa / Sağlık problemleri	23
16	Abbasiler	Abdülkerim Taî-Lillah	Hal' / Liyakatsızlık / Siyasi çekisme	24
17	Abbasiler	Müstersid-Billah b. Müstazhir-Billah	İhtilal / Öldürülme / Siyasi çekisme	29
18	Abbasiler	Ebu Cafer Rasîd-Billah	Hal' / Öldürülme / Sertata muhalefet	30
19	Abbasiler	Abdullah Müsta'sım-Billah	Öldürülme / Devletin sonu	37
20	Memlükler (49/37)	Melik Mu'iz Aybek	İhtilal / Öldürülme / Siyasi çekisme	1
21	Memlükler	Melik Mansur Nureddin	Hal' / Liyakatsızlık	2
22	Memlükler	Melik Muzaffer Kutuz	Öldürülme / Siyasi çekisme	3
23	Memlükler	Melik Said Muhammed Bereket Han	Hal' / Liyakatsızlık	5
24	Memlükler	Melik Adil Sulamış b. Baybars	Hal' / Siyasi çekisme	6
25	Memlükler	Melik Esref Halil b. Kalavun	İhtilal / Öldürülme / Sertata ittiba ilkesinin ihlali / Liyakatsızlık	8
26	Memlükler	Melik Nasır Muhammed b. Kalavun	Hal' / Liyakatsızlık İstifa	10
27	Memlükler	Melik Mansur Laçın	Öldürülme / Siyasi çekisme	11
28	Memlükler	Melik Muzaffer Baybars el-Casnigir	Öldürülme / Siyasi çekisme	12

29	Memlükler	Melik Mansur Ebu Bekir	Hal'/Siyasi çekisme	13
30	Memlükler	Melik Esref Küçük	Hal'/Siyasi çekisme	14
31	Memlükler	Melik Nasır Ahmed	Hal'/Öldürülme/Liyakatsizlik/ Siyasi çekisme	15
32	Memlükler	Melik Kâmil Saban	Hal'/Seriata ittiba ilkesinin ihlali/Liyakatsizlik	17
33	Memlükler	Melik Muzaffer Hacci	Hal'/Öldürülme/Liyakatsizlik	18
34	Memlükler	Melik Nasır Hasan	Hal'/Liyakatsizlik Hal'/Seriata ittiba ilkesinin ihlali/Siyasi çekisme	19
35	Memlükler	Melik Mansur Muhammed	Hal'/Hapis/Sağlık sorunları	21
36	Memlükler	Melik Esref Saban II	Öldürülme/Siyasi çekisme	22
37	Memlükler	Melik Salih Hacci b. el-Eşref	Hal'/Siyasi çekisme İstifa	24
38	Memlükler (Cerkes)	Melik Zahir Berkuk	İstifa (1. saltanatı)	25/1
39	Memlükler	Melik Nasır Ferec	İstifa Hal'/Öldürülme/Seriata ittiba ilkesinin ihlali/ Siyasi çekisme	26/3
40	Memlükler	Melik Mansur Abdülaziz	Hal'/Siyasi çekisme	27/4
41	Memlükler	Müsteîn-Billah	İstifa	28/5

42	Memlûkler	Melik Muzaffer Ahmed	Hal'/Hapis	31/8
43	Memlûkler	Melik Salih Muhammed	Hal'/Serbest dolařma hakkı/Liyakatsizlik	32/9
44	Memlûkler	Melik Aziz Cemaladdin Yusuf	Hal'/Siyasi çekişme	34/11
45	Memlûkler	Melik Mansur Osman	Hal'/Siyasi çekişme	36/13
46	Memlûkler	Melik Esref Inal Zahirî	İstifa/Sağlık problemleri	37/14
47	Memlûkler	Melik Müeyyed Ahmed	Hal'/Siyasi çekişme	38/15
48	Memlûkler	Melik Zahir Yelbay	Hal'/Hapis/Siyasi çekişme	40/17
49	Memlûkler	Melik Zahir Temürboga	Hal'/Hapis/ Siyasi çekişme	41/18
50	Memlûkler	Melik Hayrbay Hoskademi	Hal'/Hapis/ Siyasi çekişme	42/19
51	Memlûkler	Melik Nasır Muhammed	İhtilal/Öldürölme/Liyakatsizlik/Siyasi çekişme	44/21
52	Memlûkler	Melik Zahir Kansu	İhtilal/Siyasi çekişme	45/22
53	Memlûkler	Melik Esref Canbolat	Hal'/Öldürölme/Liyakatsizlik	46/23
54	Memlûkler	Melik Adil Tomanbay	Hal'/Sürgün ve sonrasında öldürölme/ Liyakatsizlik/Siyasi çekişme	47/24
55	Memlûkler	Kansu Gavri	Devletler arası savaş/Öldürölme/Baęf statüsü	48/25
56	Memlûkler	Tomanbay	Öldürölme/Baęf statüsü/Devletin sonu	49/26
57	Osmanlılar (28/11)	I. Mustafa	1. Hal'/Sağlık problemleri 2. Hal'/Sağlık problemleri	15
58	Osmanlılar	Genc Osman	İhtilal/Öldürölme/Liyakatsizlik/Siyasi çekişme	16

59	Osmanlılar	İbrahim	İhtilal/Öldürülme/Seriata ittiba ilkesinin ihlali/Siyasi çekişme	18
60	Osmanlılar	IV. Mehmed	Hal'/Liyakatsızlık	19
61	Osmanlılar	II. Mustafa	Istifa	22
62	Osmanlılar	III. Ahmed	Istifa/İsyan	23
63	Osmanlılar	III. Selim	Istifa	28
64	Osmanlılar	IV. Mustafa	Hal'/Seriata ittiba ilkesinin ihlali/Siyasi çekişme	29
65	Osmanlılar	Abdülaziz	Hal'/Liyakatsızlık	32
66	Osmanlılar	II. Abdülhamid	Hal'/Seriata ittiba ilkesinin ihlali/Siyasi çekişme	34
67	Osmanlılar	Mehmed Vahdeddin	Hal'/Devletin sonu	36

KAYNAKÇA

“Azl.” *el-Mevsûatü'l-fıkhiyyetü'l-Küveytiyye*, 30.

“el-İmâmetü'l-kübrâ.” *el-Mevsûatü'l-fıkhiyyetü'l-Küveytiyye*, 6.

A. Taha İmamoğlu. “İslâm Siyaset Literatüründe Kullanılan Hadislerin Kaynağı ve Sıhhati Meselesi.” *İslâm Siyaset Düşüncesi, Âdil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar, Özgür Kavak, 239-63. İstanbul: İlem Kitaplığı, 2018.

Abdurrahman Atçıl. *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge University Press, 2016.

Abdülkadir Özcan. “Edirne Vak'ası.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/edirne-vakasi>. (erş. trh. 29.08.2018).

— *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-III*. İstanbul: İSAM Yayınları 2017.

Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü Ahmed Muharrecen*. haz. Şuayb Arnaut vd. Müessesetü'r-risâle, 1421/2001.

Ahmed b. İshak Ya'kûbî. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. Beyrut: Şeriketü'l- a'lemî li'l-matbûât 2010.

Ahmed b. Yahyâ Belâzûrî. *Ensabü'l-eşraf*. Beyrut: Darü'l-fikr, 1417/1996.

— *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.

Anthony Black. *The History of Islamic Political Thought from the Prophet to the Present*. 2. bas. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011.

Bedreddîn İbn Cemâa. *Adl'e Boyun Eğmek, Ehl-i İslâm'ın Yönetimi İçin Hükümler*. çev. Özgür Kavak. İstanbul: Klasik Yayınları, 2010.

Celeleddin Süyuti. *Târîhü'l-hulefâ*. Merkezü Dâri'l-minhâc, 2013/1434.

Cevdet Küçük. “Abdulaziz.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulaziz>. (erş. trh. 30.08.2018).

Düstâr, (Tertîb-i Sâni). Dersaadet: Matbaa-i Osmânî, 1329.

Ebü Ya'lâ Ferrâ. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. Haz. Mahmûd Hasen. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1994.

Ebü'l-Hasen Maverdi. *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*. Beyrut: Dârü mektebeti'l-hayat, 1986.

— *el-Ahkâmü's-sultâniyye [ve'l-vilâyâtü'd-diniyye]*. Haz. Ahmed Câd. Ka-hire: Dârü'l-hadîs, 2006.

Erwin Rosenthal. *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*. Çev. Ali Çaksu. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.

- Feridun M. Emecen. *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları II*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2016.
- *Yavuz Sultan Selim*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2016.
- Gazzali. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2004.
- Giambattista Toderini. *Türklerin Yazılı Kültürü ve Edebiyatı*. Çev. M. Serdar Bekar. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018.
- Halil İbrahim Hançabay. "Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Hasan'ın Halifeliliği." *İslâmî İlimler Dergisi* 14 (2019): 227-55.
- Hamdi Şahin. *ed-Devletü'l-Ümeviyye el-müftera aleyha*. Kahire: Dârü'l-Kâhire li'l-kitâb, 2001.
- Hayreddin Karaman. "Halife (2)." *Yeni Şafak*, 13.03.2011, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettinkaraman/halife-2-26489> (erş. trh. 30.08.2018).
- "Fıkıh ve Kamu Hukûku." <http://www.hayrettinkaraman.net/kitap/meseleler/0902.htm> (erş. trh. 30.08.2018).
- Hızır Murat Köse. "Hulefâ-yi Râşidîn Döneminden Emevîlere Geçişin Siyasi Anlamı: Hilafet-Mülk Tartışması - Üç Siyer Metni Üzerinden Bir İnceleme-." *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 37 (2014): 51-83.
- "İslâm Siyaset Düşüncesini Yeniden Okumak: Eleştirel Bir Giriş." *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 27 (2009): 1-19.
- Hüseyn b. Hasan. *Letâifü'l-eskâr ve kâşifü'l-esrâr*. Süleymâniye Ktp., Reisülküttâb, no: 698.
- İbn Abidîn, Muhammed Emîn. *Reddü'l-muhtâr alâ Dürri'l-muhtâr*. Beyrut: Dârü'l-fıkr, 1992.
- İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed. *Bedâiü'z-zühûr fi vekâ'ii'd-dühûr*. Haz. Muhammed Mustafa. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-amme li'l-kitâb, 1383/1963.
- İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Dârü lhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1408/1988.
- İbn Tağriberdî, Ebü'l-Mehâsin Yûsuf. *en-Nucûmüz'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. Dârü'l-kütüb, Mısır, ts.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *es-Siyâsetü's-Şer'iyye fi islâhi'r-râi ve'r-raiyye*. Haz. Ali b. Muhammed İmrân. Mekke: Dârü âlemi'l-fevâid, 1429.
- İbn Tıktakâ, Muhammed b. Ali. *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-devleti'l-İslâmiyye*. Beyrut: Darü'l-kalemi'l-Arabî, 1418/1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülûk*. Haz. Muhammed-Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn. *el-Kâmil fi't-târih*. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1997.

- İbnü'l-Hümâm. *el-Müsâvera*. (Kemâl b. Ebî Şerîf, *el-Müsâmera şerhü'l-Müsâvera*, Haz. İhtîşâmü'l-Hak Asyaâbâdî, Asyaâbâd ts. içinde).
- İmamü'l-Harameyn Cüveynî. *el-Gıyâsî: Gıyâsü'l-ümem fi'l-tiyâsi'z-zulem*. Haz. Abdülazim Dîb, [y.y.]. el-Mektebâtü'l-kübra, 1981.
- İsmail Hakkı Atçeken. "Velid II." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://İslamansiklopedisi.org.tr/velid-ii> (erş. trh. 08.08.2018).
- İsmail Yiğit. *Emevîler (661-750)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2016.
- James C. Scott. *Tahakküm ve Direniş Sanatları*. Çev. Alev Türker, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018.
- Kemal Beydilli. "Selim III." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/selim-iii#1>. (erş. trh. 29.08.2018).
- Kınalızade Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâî*. Haz. Fahri Unan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Lütfi Sunar. "Patrimonyalizm ve Müslüman Toplulukların Siyasal Sistemlerinin Anlaşılması Sorunu." *İslâm Siyaset Düşüncesi, Âdil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar, Özgür Kavak, 297-383. İstanbul: İlem Kitaplığı, 2018.
- Marinos Sariyannis. "Ottoman Ideas on Monarchy before the Tanzimat Reforms: Toward a Conceptual History of Ottoman Political Notions." *Turcica* 47 (2016): 33-72.
- Mehmet Âkif Aydın. "Hal'." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hal--fikih> (erş. trh. 02.09.2018).
- "İslâm Hukukunda Devlet Başkanının Tayin Usulü." *Osmanlı Araştırmaları* 10 (1990): 181-93.
- Muhammed Âbid Câbirî. *İslâm'da Siyasal Akıl*. Çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi, 1997.
- Muhammed b. Cerîr Taberi. *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*. Beyrut: Dârü't-türâs, 1387.
- Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakâtü'l-kübrâ: et-Tabakâtü'l-hâmise mine's-sahâbe*. Haz. Muhammed b. Sâmil Süleymî. Tâif: Mektebetü's-Siddîk, 1414/1993.
- Mustafa Naîmâ. *Târih (Ravzatü'l-Hüseyn fi hulâsati ahbâri'l-hâfikayn)*. İstanbul: 1280.
- Mutahhar b. Tâhir Makdisî. *Kitâbü'l-Bed' ve't-târih*. Port Said: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, ts.
- Münir Aktepe. "Ahmed III." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://İslamansiklopedisi.org.tr/ahmed-iii>. (erş. trh. 29.08.2018)
- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhît*. <http://www.kamus.yek.gov.tr/> (erş. trh. 10.12.2018)

- Nevevi. *Ravzatü't-talibin ve umdetü'l-müftin*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1412/1991.
- Özgür Kavak. "Bir Osmanlı Kadısının Gözüyle Siyaset: *Letâifü'l-efkâr ve kâsifü'l-esrâr* Yahut Osmanlı Saltanatını Fıkıh Diliyle Temellendirmek." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2012): 95-120.
- "İslâm Siyaset Düşüncesi Kaynağı Olarak Fürü-ı Fıkıh Kitapları." *İslâm Siyaset Düşüncesi, Âdil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar, Özgür Kavak, 265-94. İstanbul: İlem Kitaplığı, 2018.
- "Oryantalist Gözüyle İslâm Siyaset Düşüncesi: İbn Cemâa'nın Siyaset Anlayışı ya da Şeriat'a Karşı Fıkıh." *İslâm ve Klasik*, ed. Sami Erdem, M. Cüneyt Kaya, 147-72. İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.
- "Siyasî Tecdid ve Osmanlı Düşünceleri." *Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın, Metin Aydın, Muhammet Yetim, 369-408. İstanbul: Mahya Yayınları, 2019 içinde.
- "Siyasi-Fikhî Ahkâmın Fıkıh Usulü Zemininde Temellendirilmesi: Cüveynî'nin *el-Gıyâs*'inde Kat'ıyyât-Zanniyyât Ayrımı ve Modern Yorumları." *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 27 (2009): 21-55.
- *Modern İslâm Hukuk Düşüncesi Reşid Rıza Örneği*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Pîrîzâde, İbrahim b. Hüseyin b. Ahmed. *Umdetü zevi'l-besâir li-halli mühimmâtî'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Mektebetü'l-irşad, 2016/1437.
- Ramazan Bıçer, Fehmi Soğukoğlu. "Arap Baharının Dinamiği: Ulu'l-Emre İtaatin Teolojisi (Yusuf Kardavi ve Ramazan Buti Örneği)." *Kelam Araştırmaları* 10 (2012): 19-30.
- Râşid Mehmed Efendi. *Târîh-i Râşid*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Rifa'at Ali Ebü'l-Hac. *1703 İsyanı Osmanlı Siyasetinin Yapısı*. Çev. Çağdaş Sümer. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları, 2011.
- Saim Yılmaz. "Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh (320-322/932-934)." *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 12 (2008): 71-103.
- Saim Yılmaz. "Muâviye b. Yezîd'in Halifelikten Ayrılması ve Halifelüğün Mervânîlere İntikâli." *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 8 (2006): 187-208.
- Silâhdar [Fındıklılı Mehmed Ağa]. *Nusretnâme*. Haz. Mehmet Topal. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- Şemseddin Sehâvî. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karnî't-tâsi'*. Beyrut: Menşûrâtü mektebeti'l-hayât, ts.

- Şemsüddîn İbn Müflih. *el-Âdâbü's-şer'iyye ve'l-minahü'l-mer'iyye*. Haz. Şu-ayb Arnaut, Ömer Kayyam. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1999/1419.
- Şemsüddîn Zehebî. *Târihü'l-İslâm*. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1993.
- Şeyhîzâde Abdurrahman. *Mecmaü'l-enhür fî Mülteka'l-ebhur*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317.
- Takyyüddîn Makrîzî. *İttiazü'l-hunefâ bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fatımiyyini'l-hulefa*. Kâhire: Lecnetü İhyâi't-türâsi'l-İslâmî, ts.
- *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. Lübnan: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1418/1997.
- Talha Yıldız. "İslâm ve Batı Hukuk Düşüncesinde Devlet Başkanının Azledilmesi Problemi." *Journal of Islamic Research* 1 (2015): 289-310.
- Tuncay Başoğlu. *İslâm Hukukunda Bey'at*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Wael B. Hallaq. "Caliphs, Jurists and Saljuqs in the Political Thought of Juwayni." *Muslim World* 74 (1984): 26-41.
- Zahit Atçıl. "Mâverdi'nin Siyasi Düşüncesi: Dayanışma, Liyakat ve Adalet." *İslâm ve Klasik*, ed Sami Erdem, M. Cüneyt Kaya, 173-98. İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.

DETHRONEMENT, RESIGNATION, AND COUP: OBSERVATIONS ON THE TRANSFORMATION OF POWER IN THE ISLAMIC STATES

The change of the rulers in Islamic states points to a phenomenon in which the important issues of political thought, such as legitimacy, obedience-opposition balance, rebellion to power, the possibility to dethrone the head of the state and its legal position in the sharia, are intertwined. This paper, which aims to analyze the power changes witnessed during the period described as “the history of Caliphs” which is from Umayyad period to the end of the Ottoman area, in terms of the reasons reflected in classical history books, will focus on whether this issue, which is framed in texts with political-jurisprudential provisions, is corresponding in concrete cases or not. At the same time, in the article, which includes the criticism of the academic approaches dealing with the political attitudes of Islamic societies within the framework of absolute obedience and despotism, the ways of changing power are examined under three main headings: *Khal'* (Violation of the principle of obeying Shari'a, health problems and incapability), resignation and revolution (to be evaluated as a *baghi* and political conflicts/riots). The main claim of the article is that the binding principle of Sharia in texts with political-fiqhi provisions is in a central position in the changes of power as reflected in the classical history books and that the concrete reflections of the concepts such as *bay'ah*, *khal'*, *fişq* and *fitnah* in historical events cannot be denied. This reveals that, in some cases, the Sharia process of political change has been obeyed, the sharia-political *ta'akkul* process, which was initiated by the ulama and the other government people, played an important role in this matter.

Keywords: Islamic political thought, obedience, *khal'*, resignation, revolution.